

EGO

**MIND IS LIKE A PARACHUTE
IT ONLY FUNCTIONS WHEN IT IS OPEN**

INDIVIDU IN DE ORGANISATIE

RECHT VOOR DE GEIN

SELECTIEF GEWETENSBEZWAAR

nr. 9, november 1997, 36e jaargang

Abonnementsprijs f 15,- per jaar, te storten op postbankrekening 480414 t.n.v. Hoofdraadsman HGV te Zeist. Militairen ontvangen het blad op aanvraag zonder betaling.

Aan dit nummer werkten mee:

Leonore van Opzeeland
 Cor Out
 Leon Wecke
 Karel Roskam
 Frank Spoelstra
 Jan Nauts

Speciale dank aan:

Stef Kessels
 Martha Meijer
 Leo van Bergen
 Joop Lodders

Tekeningen:

Arend van Dam
 Willy Lohman
 René Nauta
 Huber

Redactie:

Klazien van Brandwijk-Wiltjer
 Joan Merens
 Joost M. van Langen
 Irma Ouwehand-Jacobs
 Jan Sulman

Eindredactie:

Irma Ouwehand-Jacobs

Redactiesecretaris:

Fred Wilkens

Prepress/Lithografie/Druk:

Brouwer Utrecht B.V.

Adres redactie en administratie:

Bureau Hoofd krijgsmachtraadsman,
 Coornherthuis, Oranje Nassaulaan 71,
 3708 GC Zeist, tel. 030-6920906.
 Bijdragen in EGO verschijnen op persoonlijke titel en vertegenwoordigen niet noodzakelijkerwijs de visie van de redactie of de dienst HGV.

Overname van artikelen en tekeningen is alleen toegestaan met bronvermelding.

INHOUD

- I Voorpagina
FOTO GERARD VAN ERKELENS
- 3 Soms spreken beelden sterker dan taal
REDACTIONEEL
- 4 Het individu in organisatie of samenleving
STEF KESSELS
- 8 Recht voor de gein
MARTHA MEIJER
- 11 Cartoon
WILLY LOHMAN
- 12 Geleerde lessen
LEO VAN BERGEN
- 14 Selectief gewetensbezwaar
JOOP LODDERS
- 17 Gedicht
JAN NAUTS
- 18 De bevlogenheid van een jeugdfilmregisseur
MARTIN GROENEWOLD
- 20 Gelogen of niet gelogen
KAREL ROSKAM
- 21 In het vizier
LEON WECKE
Prikkel
COR OUT
- 22 Films
LEO VAN OPZEELAND
- 24 Boeken
- 26 HOMO-conferentie
Puzzels
HANS SCHONK
- 27 Vragen staat vrij
STEVEN
Adressen Raadslieden
- 28 Achterpagina
WILLY LOHMAN

PETER'S ZEURKALENDER 1998

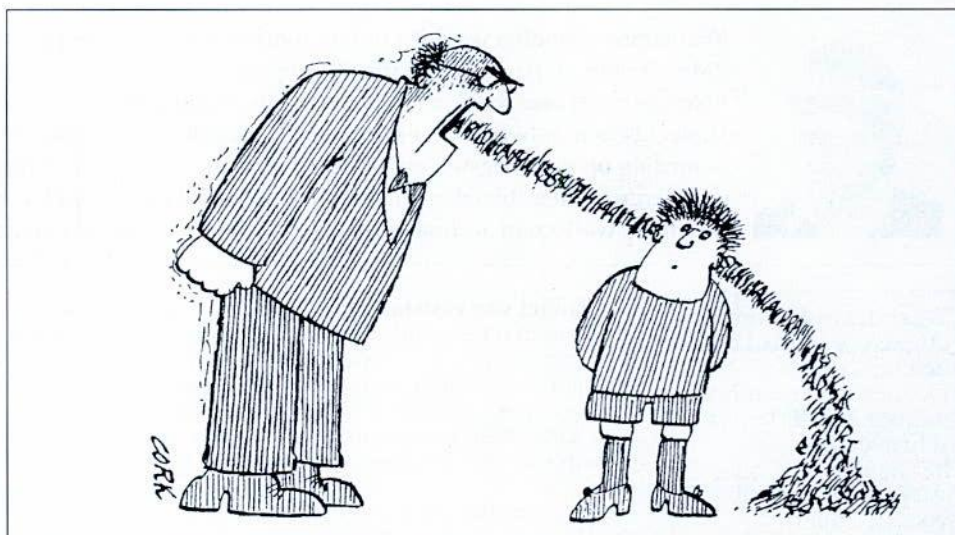

zie pagina 25

SOMS SPREKEN BEELDEN STERKER DAN TAAL

Met cartoons is dat vaak zo. Neem nou bijgaande cartoons: je kunt er zo een verhaal bij verzinnen.

Er was eens een Man die thuis vaak liep te preken. Soms schreeuwde en leuterde hij maar door over alles wat hij belangrijk vond. En er was heel veel wat hij belangrijk vond én hij vond zichzelf ook heel belangrijk. Zijn zoon leek het aan te horen, maar het ging zijn ene oor in en zijn andere oor uit.

De Man had op zijn werk ook het nodige te melden. Er waren genoeg toehoorders die het allemaal leken te horen en te noteren. De Man zweefde wel eens weg op zijn belangrijke woorden en dan was hij niet meer te volgen voor zijn toehoorders. Kijkend naar hem in de hogere sferen noteerden zij: "gebakken lucht".

De Man kon ook verhit debatteren. Hij wist één en ander héél zeker over een bepaalde zaak en er was eigenlijk niets belangrijker voor hem, niets opwindender, dan een tegenstander te vinden die de andere kant van de zaak minstens zo verhit onder woorden kon brengen. Niet dat de Man ook maar iets hoorde van wat de ander zei, hij had dovemansoren.

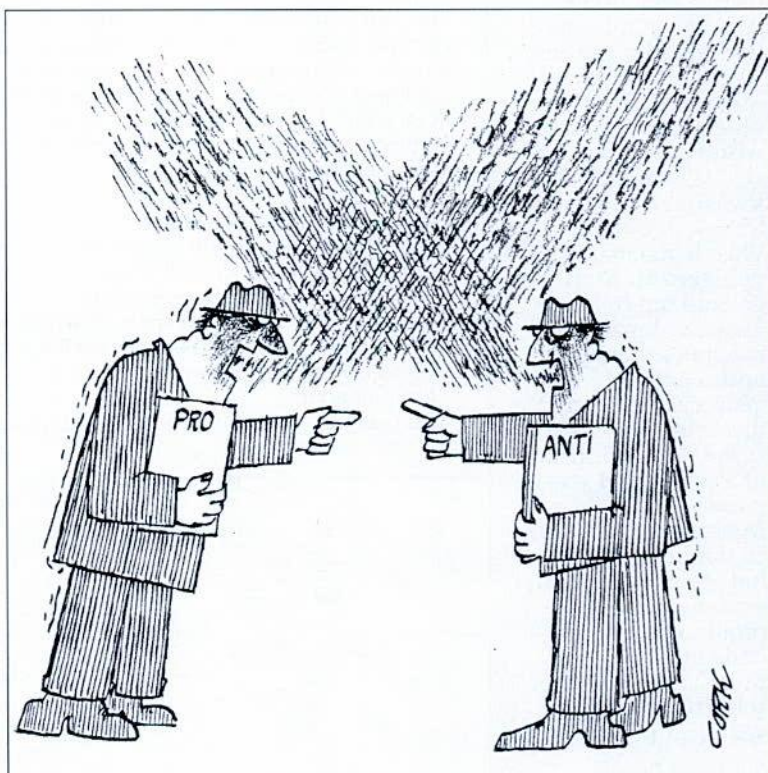
Hoe dan ook, de onderwerpen die in deze EGO aan de orde komen lenen zich niet voor preken, voor schreeuwen, voor verhit debatteren of zweven.

Waarden en normen, persoonlijke ethiek, mensenrechten binnen Defensie, selectieve gewetensbezwaren en geleerde lessen vragen om gelezen- overdacht en overwogen te worden. En misschien besproken?

Dus hopelijk gaan ze bij U niet het ene oor in en het andere oor uit, hopelijk is het voor U geen gebakken lucht. En hopelijk hebt U geen dovemansoren... wij hebben getracht om er geen humanistische preek van te maken.

En we willen graag reacties horen en of lezen.

de redactie

HET INDIVIDU IN ORGANISATIE OF SAMENLEVING

Over de ruimte tot moreel handelen

Wat kunnen/moeten we doen om tot moreel aanvaardbaar gedrag te blijven komen?

“Meer regels en strengere straffen”, roept de één.

“Nee, je moet veel meer aan opvoeding en vorming doen”, zegt de ander.

Is slechts één antwoord goed, of zijn er meerdere mogelijk? Wellicht bestaat er geen directe beantwoording op de vraagstelling. Door de ethische invalshoek centraal te stellen kan men wellicht de gedachten wat meer bepalen en misschien weer tot een gesprek komen over dit onderwerp. Stef Kessels, jarenlang werkzaam als humanistisch raadsman, liet zijn gedachten gaan en zette ze op papier.

Waar draait het om in ethisch of moreel handelen?

De meest eenvoudige manier om dit te omschrijven is: het nemen van verantwoordelijkheid voor de ander; voor ander leven, voor de omgeving. Zelf zo handelen dat ook de anderen, ander leven en omgeving er wel bij kunnen varen. Als de verantwoordelijkheid genomen wordt en de omgeving, de anderen en het zelf er wel bij kan varen, dan spreken we over goed handelen. Als die verantwoordelijkheid niet genomen wordt en als de anderen, jezelf, de omgeving (ernstig) geschaad worden heet dat slecht handelen of kwaad.

Was de maatschappij veiliger? Mensen werd geleerd om in het gareel te lopen; als soldaat, arbeider, of ambtenaar; mensen gedroegen zich gedisciplineerd; ruimte voor eigen initiatief of afwijkingen was er nauwelijks. Misschien is het ook zo dat organisaties als het leger daardoor in vroeger tijd veel problemen niet hadden. Maar anderzijds: het schortte maar al te vaak aan individuele

Het failliet van vaststaande ethische regels

We komen uit een tijd en uit een samenleving waarin autoriteiten als leraren, priesters, filosofen en leiders morele keuzes vertaalden in ethische codes, gedragsregels waar iedereen zich aan moest houden. In opvoeding en onderwijs werden die regels ondubbelzinnig uitgedragen.

Het uiteindelijke doel was het menselijk gedrag te onderwerpen aan ethische regels, waardoor immoreel gedrag uitgebannen zou worden. Dat leverde een veilige, gedisciplineerde maatschappij of organisatie op. Maar die medaille had ook een keerzijde. Als mensen gehoorzamen aan de regels die door (ethische) autoriteiten zijn gesteld, waar blijft dan hun eigen morele verantwoordelijkheid? De gedisciplineerde mens droeg zijn morele verantwoordelijkheid in feite over aan een hoger gezag. Wat goed of fout was, dat was bepaald door anderen en als regels opgelegd. De gevaren en gevolgen van deze manier van benaderen, zijn ons allen bekend. Homo's werden gediscrimineerd, ongehuwde moeders werden gevallen vrouwen; seksualiteit kreeg de stempel van slecht; mede hierdoor werd de Holocaust mogelijk; en Eichmann zei in zijn proces: “Ik deed alleen maar wat normaal was in mijn samenleving”.

Gevolgen van dit soort regels:

* Met de van hogerhand opgelegde regels werden en worden er dingen gedaan en stemmingen gekweekt die zeer slecht waren en zijn voor mensen; er werden en worden veel slachtoffers gemaakt. Handelen alleen gebaseerd op opgelegde regels was en is voor velen niet goed.

* Mensen die de verantwoordelijkheid hadden

de regels te bedenken en op te leggen gleden/glijden vaak af naar de macht. En evenmin als hun “onderdanen” lukte het hen zelf natuurlijk ook niet om zich strikt aan die morele regels te houden.

Gevolg: zichzelf boven de regels plaatsen; gaan sjoemelen. *Gevolg:* een soort morele onverschilligheid voor misstappen van collega-autoriteiten. De z.g.n. mantel der liefde en de doofpot.

Ethisch handelen zonder strikte regels

Door allerlei ontwikkelingen en oorzaken zijn we nu terecht gekomen in een tijd waar het gewoon niet meer mogelijk is dat er ook maar één autoriteit in staat is om universele ethische regels te ontwerpen of voor te schrijven.

Mensen worden teruggeworpen op persoonlijke morele verantwoordelijkheid en moeten zelf tot keuzes komen.

b.v. Elke ouder moet allerlei beslissingen nemen voor zijn kind; daar bestaan steeds minder “recepten” voor; of elke zieke krijgt vragen over al of niet (verder) behandelen, elke militair die met een opdracht is weggegaan, ervaart dat het onmogelijk is voordien alle mogelijke keuzes waar hij of zij voor komt te staan, met éénduidige morele regels te lijf te gaan.

Ook in deze omstandigheden is de kern van moreel handelen: het nemen van verantwoordelijkheid, ook voor de ander. En wie is die ander dan?

Mensen van eigen troepen? Andere “vreemde” mensen die je wilt beschermen en die in direct levensgevaar zijn? Welke afweging moet je maken? Welke keuze is goed in die omstandigheden?

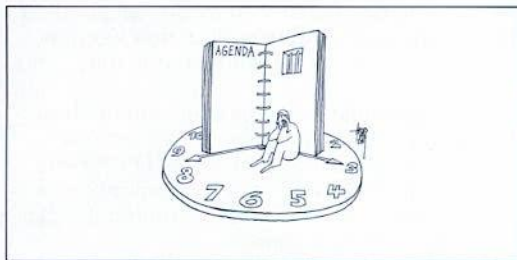
Het verantwoordelijkheid nemen voor de ander is een heel erg individueel probleem: ik moet uitzoeken en beslissen wat in deze situatie moreel handelen is. Daar bestaan geen bepaalde zekere houvasten meer voor. Dat soort handelen en keuzes maken zwabbert tussen verantwoordelijkheid nemen voor de anderen, en wie is die ander dan? En de ander vrij laten en de ruimte laten tot eigen keuzes maken en zodoende tot een eigen moreel handelen te komen en eigen morele verantwoordelijkheid te nemen.

Niet het gebrek aan houvast of duidelijke regels is gevaarlijk; maar juist de poging om die

onzekerheid te overwinnen door het verlangen naar vaste regels die ons verlossen van die lastige morele keuzes. Het fundamentalisme is daar een voorbeeld van, maar ook de neiging om de regels van het economisch correct denken van de vrije-markteconomie, als alleen maar goed te zien. Als de lijn alleen maar is: "De vrije markt kan houvast bieden. Je hoeft jezelf niet meer te pijnigen: hoe meer winst, hoe beter. Ook al moet je banen schrappen of mensen ontslaan: de cijfers zeggen dat het goed is". Dan wordt zaken doen daarmee in feite uitgesloten van morele overwegingen.

Wat moet je in een organisatie of samenleving waar geen éénduidige morele codes meer bestaan? Waar moet je op varen? Op het ethisch bewustzijn van het individu, en gezamenlijke individuen?

Zijn we daar zo bang van dat we toch weer vluchten in regels en gedragscodes? Hoe de momentele hausse in het ontwikkelen van gedragscodes voor medewerkers van bedrijven en organisaties te verklaren? Zit daaraan ook het gevaar dat daaraan zekerheden worden ontleend die de menswaardigheid en het morele handelen juist beschadigen?

Obstakels in de vormgeving van persoonlijke moraal

Als het formuleren van eenduidige ethische regels niet meer mogelijk is; ook niet meer past in de tijd waar we nu in leven.

Op dit moment ligt onvermijdbaar het accent op: de eigen en persoonlijke moraal van het individu.

Maar er zijn ook ontwikkelingen die het moeilijk maken die persoonlijke moraal te ontwikkelen en vorm te geven.

Bij een paar wil ik in dit verband stilstaan.

Het individu op de survival-toer in de samenleving, ook in moreel handelen.

Momenteel zijn we geneigd vraagstukken die ook een duidelijke maatschappelijke kant hebben voornamelijk terug te voeren naar de individuele verantwoordelijkheid.

Voor sommigen is : geen werk kunnen krijgen, armoede of crimineel gedrag voornamelijk een gevolg van eigen persoonlijk falen. Eigen schuld dikke bult? Maar is het wel eigen schuld dikke bult als mensen door allerlei zeer reële en buiten hun verantwoordelijkheid liggende oorzaken niet mee kunnen komen in de algemene zaken? Pech, ziekte, minder vermogen op financieel, sociaal, intellectueel terrein, ongelukken, baanverlies, dat is niet alleen, of misschien wel het minst, het individu dat faalt. Het is ook de samenleving die haar verantwoordelijkheid niet pakt om werk te creëren, armoede effectief te bestrijden, iedereen te laten meedoen: het lot te helpen verbeteren van mensen die nu niet kunnen meekomen.

Als mensen aan de rand van de samenleving komen te staan, kan dat ook niet alleen maar

terug gevoerd worden op verval of moreel verval van het individu.

Dat individu kan vervreemden van die samenleving; zich niet meer in de moraliteit ervan herkennen; zich in de steek gelaten voelen en op allerlei fronten maar weinig verbonden meer met andere mensen en hun morele, juridische codes of gedragsregels.

Het individu dat zich niet herkent in de morele opvattingen die ten grondslag liggen aan publieke regels en/of politiek.

Er lijkt een discrepantie te groeien tussen morele opvattingen van vele (?) burgers en hetgeen hen bereikt van de moraliteit/rechtvaardigheid in het politieke beleid en regelgeving. Men kan geen beleid voeren zonder een doelstelling geformuleerd te hebben. En die doelstelling impliceert toch een visie op ethiek: hoe beleidsmakers denken dat zoveel mogelijk mensen, burgers of medewerkers, er het best aan toe zullen zijn.

Ethische dimensies moeten expliciet gemaakt worden, het mensbeeld van waaruit met denkt moet duidelijk zijn. Zodat het individu zich weer kan herkennen in de morele opvattingen die ten grondslag liggen aan publieke regels en/of de politiek.

De marge, de ruimte voor het individu is in een mierenhoop natuurlijk beperkt. Maar de vraag is:

- of er niet meer energie en denkkraft gestouwd moet worden om in die marge ruimte te maken en aandacht te hebben voor het moraliteitsbesef van het individu.
- of regels, wetten (die aangeven wat er in een samenleving hoort en niet hoort) nog voldoende aansluiten bij het moraliteitsbesef van de individuele burger?).

Het individu in de organisatie ook in de knel

Het individu raakt bekneeld, gevangen tussen efficiency-, economisch-, organisatie-denken en de wonderen van de digitale bedrijfssturing. Ontwikkelingen op organisatie-, landelijke- of wereldschaal zijn nauwelijks te sturen. We hebben een tijdje gedacht dat we daar meer invloed op hadden of richting aan konden geven.

- economisch,

In de tijd waarin we nu leven en waarin we alles op Europese en wereldschaal moeten gaan bekijken, richten we ons zeer sterk op de economische factor. Het lijkt wel of we via het geld, de concurrentieverhoudingen, het bruto nationaal produkt, de winst en de betaalbaarheid alle maatschappelijke vraagstukken en problemen van mensen en menselijk welbevinden te lijf denken te kunnen gaan.

- efficiency,

Bezuinigen, nog efficiënter werken of produceren, de functieprofielen nog exacter maken, de taken nog beter plannen in verzorging, onderwijs of leger; minimumopleiding die voor een bepaalde functie staat exacter omschrijven, de tijd die voor bepaalde taken staat vaststellen, het methodisch handelen, c.q. lesgeven op een ander niveau ontwikkelen omdat dat efficiënter is.....het is alles zeer herkenbaar.

- organisatie en digitalisering,

Het lijkt wel of we in de ban zijn van de mogelijkheden van de informatietechnologie die met de digitalisering nog heel veel nieuwe mogelijkheden biedt; net zoals indertijd de uitvin-

verantwoordelijkheid.

Er zijn gezaghebbende mensen die goed onderbouwd beweren dat de onbeschrijflijke ellende van de holocaust mogelijk is gemaakt door bureaucratie en een streng, van bovenaf opgelegd ethisch regime.¹⁾

Als je voor iemand of iets verantwoordelijkheid hebt genomen, kun je slechts modderend met jezelf en de ander(en) tot moreel handelen komen.

Leg je teveel nadruk op b.v. verantwoordelijkheid nemen voor de ander, dan knijpt je de ander fijn.

Bemoeit iemand zich nergens mee - misschien onder het mom van: "Dat is zijn/haar eigen verantwoordelijkheid" - dan kun je zo iets onverschilligheid noemen, maar geen moreel handelen.

In je handelen (als leider, onderzoeker, partner etc) zodanig rekening houden met jezelf én met de ander, dat dit zo goed mogelijk is voor jezelf en ook voor die ander, betekent dus altijd veel communiceren, zoeken, botsen, vallen en opstaan.

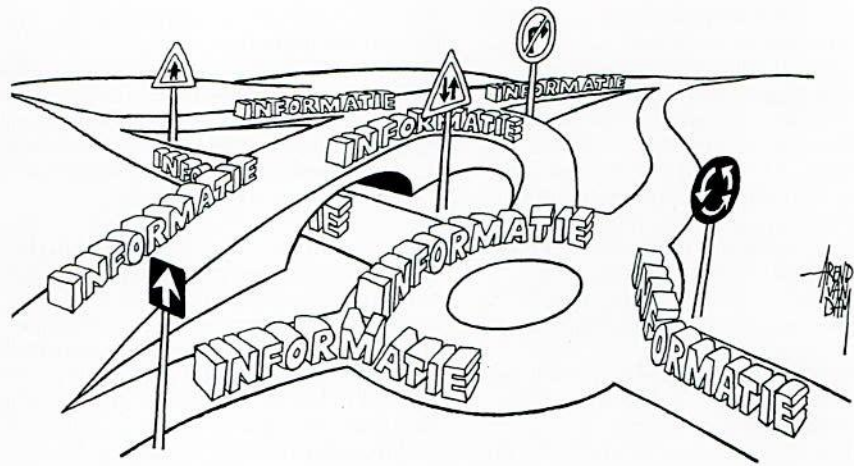
Aanmodderen dus. De moraal is dus niet te vatten in duidelijke en zekere regels; dat modderen tussen vrijheid (van jezelf en de ander) en verantwoordelijkheid (voor jezelf en de ander) in het morele handelen wordt wel eens de dubbelzinnigheid van de moraal genoemd.

De centrale begrippen van onze westerse moraal zijn nog zichtbaar in openbaar-, organisatie- of politiek handelen, en dienen in een beleid zichtbaar te zijn.

'n Overheid en haar regels, daar moeten wij burgers ook affiniteit mee houden; anders gaan we alle energie steken in het

fout interpreteren en/of ontdruken van die regels. Er bestaat de neiging om te spreken van verloederende van de samenleving, ethisch reveil e.d. Is daarin de hoop te horen dat er weer een moreel ge-disciplineerde samenleving zou kunnen ontstaan, met een tot nieuw leven gekomen ethisch regime waar iedereen zich aan onderwerpt? Dat is m.i. onhaalbaar; je kunt vroeger niet terughalen, het was ook niet beter. En burgers, militairen en individuen zijn niet slechter dan toentertijd. Er is m.i. wel een gebrek aan visie op ethiek op publiek/openbaar niveau; en er bestaat een spanning tussen persoonlijke en publieke moraal.

Het volgens de handvatten en theorieën van het management een organisatie leiden en controleren, doet mensen zich makkelijk meer richten op het intern functioneren van de organisatie, dan op het primaire inhoudelijke en maatschappelijke doel van die organisatie. b.v. Verzekeringsmaatschappijen waren ooit bedoeld voor het afdekken van risico's die een individuele ondernemer of burger niet alleen kon dragen. In die branche zijn twee factoren binnengedrongen die een beetje wezensvreemd zijn aan het primaire doel, nl. winst maken terwille van de aandeelhouders; en daarvan afgeleid: het in de organisatie zo efficiënt mogelijk werken met alles wat daar weer bij hoort. De gerichtheid van medewerkers is dan minder op het primaire doel, maar veel meer op een goede prestatie leveren, voor zichzelf en de organisatie. Terwijl het primaire doel naar de achtergrond ver-

ding van de machine. Het kunnen sturen en volgen of controleren van een aantal factoren in een organisatie is mede daardoor aanzienlijk toegenomen.

Gevolgen voor de medewerkers in organisatie

Daarbij is zich ook binnen organisaties een soortgelijk probleem aan het manifesteren. De werker wordt ook steeds meer een verzameling van digitaal opgeslagen gegevens betreffende opleiding, vaardigheden, loonkosten, werkoutput etc. Hoeveel procent van hoe een mens is zouden we kunnen vangen in harde gegevens of theorieën? Terwijl het meer dat hij is daarmee over het hoofd wordt gezien. In dat meer zit misschien de werkeffort, toewijding, de creativiteit en de succesformule van die medewerker; in elk geval zit in dat meer veel van de beroepskennis en zeker de beroeps-ethiek.

Gevolg: het management in vele organisaties gaat zich verantwoordelijkheid en inzicht aanmaten in de typisch eigen inhoudelijke verantwoordelijkheid van b.v. journalisten, artsen, docenten, hulpverleners etc. Wat moreel handelen voor iemand is kan zo ook "hoger" in de organisatie komen liggen; en wordt daar dan bepaald. Dat raakt wel heel hard aan de eigen verantwoordelijkheid en moraliteit van de beroepsbeoefenaar. Vermoedelijk gaat dit nog terechte conflicten en jammerlijk overspannen opleveren.

Geïnformeerd over de opkomst van de industrie, en de periode in de geschiedenis die we aanduiden met de industriële revolutie, kunnen we met afschuw spreken over mensonterende werkomstandigheden, de lopende band en de weinige ruimte die er voor mensen was tot menselijke ruimte, eigen initiatief etc. We praten dan over loonslaven.

De ontwikkeling waar we nu in zitten lijkt voor velen ook iets van moderne loonslavernij te krijgen.

Vragen of bepaalde methodieken bij bepaalde mensen passen, of mensen zich kunnen verenigen met bepaald beleid, inhoud, protocollen e.d., daar zijn we weinig meer mee bezig; laat staan dat we daar al antwoorden op hebben. Het standaardantwoord, dat kennen we wel: "Dan moet je een ander vak of een andere baas zoeken."

Hoe verder ?

Het herstellen van een streng ethisch regime is onmogelijk; het zou bovendien een ondergraving gaan betekenen van het bevochten respect voor het individu.

Waar ligt een ingang om mensen te ondersteu-

nen om als mensen met een goed ontwikkeld moreel aanvoelen op te groeien en op hoog niveau moreel verantwoord te kunnen blijven handelen?

Hoe moeten we mensen begeleiden om niet onverschillig te worden t.o.v. hetgeen in organisatie of samenleving gebeurt? Want onverschillig worden mensen onherroepelijk wanneer ze hun eigen aanvoelen van wat goed en menswaardig is, ondergeschikt zien worden aan automatisering, rendement, efficiency etc.

Uitgangspunt lijkt me te moeten zijn het besef dat niet alleen wetenschappelijke vorming, potenties en prestaties bepalen of het "goede leven en samenleven" voor mensen mogelijk is, maar vooral de vorming tot een redelijk harmonieus en ethisch mens.

Want zo'n investering lijkt de meeste garanties te bieden voor een stabiele, vitale, harmonieuze wijze van samenleven.

Hoe zo'n gecompliceerd vraagstuk in deze maatschappij vorm te geven?

Twee mogelijkheden?

1. Vorming/Opvoeding.

Een belangrijke invalshoek blijft m.i.:

Investeren in individuen; hen leren in redelijke harmonie samen te leven met andere individuen, in het besef dat ze de wereld met elkaar moeten delen.

Voor mij zijn - in zijn eenvoudigste vorm verwoord - de door vele westerse mensen geaccepteerde morele basisprincipes (die menselijk leven mogelijk maken op korte en lange termijn) vooral zichtbaar in de prilste peuteropvoeding, de ontwikkeling van het individu. Voor de lezer wellicht ook erg herkenbaar. Want waar is 'n ouder mee bezig ?

Het kind te laten ervaren:

- dat het er mag zijn; dat hij/zij blij met hem/haar is;
- dat het andere kind evenveel (bestaans)recht heeft;
- dat die ander evenveel plezier, bezit en ruimte mag hebben;
- dat jaloezie en agressie er vanzelfsprekend bij horen; maar het kind moet leren ze niet ongebreideld de vrije loop te laten omdat anders het bestaan en bestaansrecht van het andere kind in de knel komt.

Het kind:

- te leren accepteren dat een ander kind anders is, maar niet minderwaardig;
- te laten ervaren en plezier doen beleven aan iets krijgen en geven aan de ander; aan iets

doen voor de ander en omgekeerd; te laten ervaren dat compromissen sluiten en samen spelen fijn kan zijn.

Bezig zijnde met het kind, beïnvloeden we zijn houding; we leggen uit waarom iets mag of niet mag; we ondersteunen de handelingen die passen in die basisprincipes; en leren hen handelingen aan die gebaseerd zijn op die principes.

Natuurlijk wordt die opvoeding beïnvloed door wensen, frustraties, familietradities, eisen die een tijdsgewricht stelt aan individuen; en door "modes" op dat gebied: nu eens veel nadruk op de sociale instelling van mensen, dan weer een tijd met veel nadruk op individualiteit en rivaliteit.

Op volwassen niveau spreken we over:

- respect opbrengen voor de ander, anders-zijn; andere normen en waarden; en omgekeerd respect etc. krijgen;
- niet stelen; van andermans spullen afblijven omdat anders geen respect getoond wordt voor die ander; en vice versa.
- de ander mag je niet beschadigen, verwonden of doden;
- gebrek aan respect voor diens integriteit; en vice versa.
- respect voor ander leven en de omgeving waarin we leven, omdat ander leven een andere uiting is van leven waarvan menselijk leven ook een uiting is. De gemeenschappelijke levensruimte komt anders in gevaar; en daarin wordt geen respect getoond voor ander leven en andere individuen die met ons leven of na ons komen, in diezelfde ruimte of wereld (milieuproblematiek, gebruik van bepaalde wapens, bioindustrie, genetische manipulatie, ozonaantasting: dit soort vraagstukken moet moreel in deze afweging benaderd worden).

We hebben het hier natuurlijk over de meest simpele vorm van morele principes; maar ik denk dat wij mensen in een groep, organisatie of samenleving het er wel constant over moet blijven hebben of dit basisprincipes zijn waar we wat inzien en hoe die dan in het concrete leven/werken gestalte moeten kunnen krijgen. In gezins- of andere micro-verbanden lijkt het soms nog te overzien om volgens morele inzichten te handelen; maar als het groter en complexer wordt, wordt het zo moeilijk om in de marge tussen de verschillende niveaus: het individuele, het groeps-, organisatie- of samenlevingsniveau het beste te kiezen. Er spelen zoveel facetten en belangen; sommigen zijn zichtbaar, maar velen zijn bij onszelf en bij de anderen verholten.

Hierbij stilstaand lijkt het zo vanzelfsprekend dat naast het gezin, ook onderwijs of organisaties naast (vak)kennis veel ruimte zouden maken om deze vorming van hun medewer-

kers die gericht is op het integreren van ethische principes in leven en handelen, mogelijk te maken.

2. Wetenschappelijke Vorming.

Bij zeer gecompliceerde vraagstukken op macro-niveau, op economisch gebied, bij organisatie-besturing of inkrimping, arbeidsmarkt-vraagstukken, relatie tussen de seksen, uitzendingen, asylbeleid of voor mijn part belastingwetgeving: daar verliezen we het zicht op het verband tussen publieke en individuele moraal.

Het lijkt of de instituten en mensen die daar zinnige dingen over te zeggen hebben, ook de aansluiting missen, minder belangrijk zijn, niet gehoord worden door de harde exacte wereld van technologie, economie e.d. Persoonlijk ervaar ik het gemis aan een soort gemeenschappelijke taal tussen al de verschillende specialisten die onze samenleving bevolken.

Ze benaderen terecht vraagstukken vanuit eigen vak en vakjargon; of dat nou economie, bedrijfskunde, beleidswetenschappen, bouwkunde of welke andere discipline dan ook is. De poging om filosofie in het onderwijs een vaste en meer substantiële plek te geven: met de hakken over de sloot is in het parlement besloten dat VWO-scholieren vanaf volgend jaar kunnen kiezen tussen een derde vreemde taal of het vak filosofie. Het kan misschien een bijdrage zijn tot zelfstandig en onafhankelijk denken; een denken dat wat losser staat van het specialisme; een aanzet zijn tot een soort gemeenschappelijke taal/gemeenschappelijke benaderwijze waarin we kunnen communiceren over wat we als het "goede leven" zien, hoe economie en werkgelegenheid zich verhouden tot wat goed is voor mensen etc.; een basis waarop communicatie mogelijk is; laat ik het communicabiliteit noemen.

Misschien moeten we mensen gaan opleiden die dubbel geschoold zijn; die naast een exact vak ook opgeleid zijn in b.v. filosofie, levensbeschouwingen, sociale wetenschappen, ethiek e.d. Dan kunnen ze aan het exacte vak in bedrijven, bij overheid, bij banken etc. de kennis en het gezag ontleenen om invloed te hebben op die gebieden die met moraliteit en leefbaarheid voor mensen te maken hebben.

Slot:

De overgang waarin we zitten - van algemeen geaccepteerde ethische codes groeien naar de individuele moraal- is een zeer gecompliceerde en soms beangstigende. Vroeger was niet beter; vroeger was niet primitief; nu is niet beter of hopeloos. Maar nu is ook moeilijk, zoals elke tijd zijn eigen moeilijkheden heeft op de lossen. Deze bijdrage heeft hopelijk enkele gedachten geleverd waarmee naar deze ontwikkeling en deze opgave gekeken kan worden.

Stef Kessels

Bronnen:

- 1) Interview met Zygmunt Bauman; door Peter Giesen. De Volkskrant.
- 2) Publiek gezocht: essays over cultuur, markt en politiek. Hans Blokland. uitg. Boom A'dam.
- 3) De uitzetting van de familie Gümüs is onrecht. Dr. G. Manenschijn, N.R.C. 23 juli 1997.
- 4) Klantvriendelijkheid is een Leugen. Interview door Geert Mak met Rabo-directeur Wim van Dinten. N.R.C. 5 april 1997.

dwijnt. De klant is alleen nog een verzameling digitaal opgeslagen gegevens waar ook nog geld aan verdiend moet worden. Vergelijkenderwijs zou je zoiets kunnen zeggen van banken en/of de verschillende overheden.

Gevolg: die klant wordt bestookt door reclame, telefonisch, in de media. Hij is gereduceerd tot potentiële koper van verzekeringen, nieuws, auto etc. Of tot potentiële kiezer. Terwijl het meer dat hij is over het hoofd wordt gezien.

En de klant dus vervreemd van dit soort organisaties of overheden.¹⁾

Enerzijds beseffen we dat een algemeen geaccepteerd ethisch regime niet meer mogelijk is en dat elk individu in de weer moet zijn en blijven met zijn eigen moraal. Anderzijds zien we dat die eigen persoonlijke moraal weinig ruimte heeft in heel vele werksituaties die erg gericht zijn op efficiency en/of winst. Vele mensen ervaren zichzelf zo als een gevangene van maatschappelijke processen en bedrijfsdoelen. Een moeilijk maatschappelijk probleem. Bij gebrek aan een alternatief gaan we door met de tot nu toe bruikbare instrumenten die we hebben: economisch, organisatorisch en wetenschappelijk denken. Gevolg: overbelaste werknemers, hordes flexwerkers, grote groep werklozen en arbeidsongeschikten die het tempo van het economisch denken en handelen niet kunnen bijbenen. Postmodern proletariaat?

Wat vinden wij als leiding van een organisatie rechtvaardig; wanneer vinden we dat mensen met plezier en inzet kunnen werken?

Mensenrechten in Defensie?

Vier soldaten en een korporaal grepen op de kazerne een 19-jarige collega die vanaf zijn bevordering tot korporaal het mikpunt was van de afdeling. Hij werd door de militairen 'voor de gein' met riemen aan een stoel gebonden en met tape vastgezet. Het slachtoffer kreeg ook een prop in zijn mond. Vervolgens werd hij uitgetkleed en naakt, met een touw om zijn nek, op de foto gezet¹.

Een menswaardig bestaan is één van de groundbegrippen van de rechten van de mens. Die menselijke waardigheid is een vaag begrip, moeilijk te omschrijven. Een tot op het bot verarmde man kan waardiger zijn dan een rijke papzak. Een doodzieke kan waardig zijn ziekte dragen of zich door aftakeling vernederd voelen. Waardig gedrag wordt meer bepaald door hoe de betrokkene zich niet voelt: vernederd. Maar waardig gedrag is ook: een ander niet vernederen.

Iemand vernederen is een schending van de rechten van die medemens, doordat je zijn waarde en het respect dat anderen voor hem kunnen hebben, ontkent. Vernederingen zijn zo oud als de mensheid zelf en worden altijd al gebruikt om de eigen overmacht te bewijzen. Dat was wat er gebeurde tijdens het boven aangehaalde incident.

Ook pesterijen zoals die voorkomen op scholen en in ontgroeningstradities van studenten maken duidelijk dat het gaat om het uittesten van de eigen macht over de ander, en dat het liefst voor het front van een groep die toekijkt. Bij de ontgroeningsrituelen is er de troost dat men door de vernedering te ondergaan, wordt toegelaten tot de groep, en het volgende jaar de macht over een jongere groep mag uitspelen. Wie zich laat vernederen, mag daarna zelf een ander vernederen.

Zijn dit onschuldige geintjes of is er meer aan de hand? Verontrustend is dat met dergelijke uit de hand gelopen grappen, normen vervagen van wat respect voor een ander inhoudt, dat de grenzen zich ongemerkt verleggen en dat kan bij militairen die nu eenmaal een taak hebben in het uitoefenen van geweld, tot zeer ongewenste uitwassen leiden.

Het zijn echter niet alleen mensen die al in het leger zitten die makkelijker tot geweld overgaan. Onderzoek heeft aangetoond dat in de Tweede Wereldoorlog de nazi's geen enkele moeite hadden om 'beulen te werven onder nagenoeg alle maatschappelijke klassen, alle beroepsgroepen en mensen van alle soorten ach-

tergrond'.² Men kan beter de conclusie trekken dat in ieder van ons een 'beul' kan schuilen, en dat daarom de normen van een groep erg belangrijk zijn.

Het gaat niet alleen om pijn en lichamelijke schade, maar juist ook om psychische schade als iemand sociaal tot uitschot wordt bestempeld. Degene die gepest wordt, wordt daarmee door de overigen uitgekotst; degene die pest voelt zich de sterkere. Het gevoel van macht dat vernederen met zich mee brengt is een element, waardoor pesten vooral voorkomt in vrij homogene groepen mensen waar iemand zich wil profileren als de leider. Het impliceert dat het groepen zijn met een cultuur waar uitstraling van fysieke macht of bot verbaal geweld meer indruk maakt dan overtuigingskracht, redelijke argumenten of natuurlijk overwicht. De macht van de sterkste gaat samen met het gevoel van angst van de minder sterken.

Grenzen aan de macht

De rechten van de mens stellen normen voor de omgang tussen mensen die macht over elkaar uitoefenen. Ze staan lijnrecht tegenover een cultuur waar onderlinge machtsverschillen op basis van angst en overmacht worden uitgeoefend. Mensen hebben gelijke rechten, en hebben recht op gelijke behandeling. In groepen waarin men zich dat gezamenlijk bewust is, worden machtsverschillen op een andere wijze gerealiseerd, want ze zijn er natuurlijk altijd.

Mensenrechten garanderen een respect door de 'machtige' ten opzichte van degenen met minder macht: een overheid tegenover een burger, of een kolonel tegenover een soldaat. Ook in het leger bestaan deze basisnormen die respect voor elkaars waardigheid garanderen. De basis bestaat uit de norm dat alle mensen evenveel waard zijn, gelijkwaardig al zijn ze niet gelijk. Ongeacht hun rang, hun huidskleur, hun sekse of hun seksuele geaardheid.

De mensenrechtenverdragen die internationaal gelden, zijn voor het overgrote deel opgesteld in het kader van de

Verenigde Naties. Zij worden ondertekend (door de regering) en later geratificeerd (door het parlement) van een land. Er zijn ook verdragen die door de landen van een continent zijn opgesteld, zoals het Afrikaans Handvest van de Organisatie voor Afrikaanse Eenheid (1986), het Amerikaanse Verdrag over de Rechten van de Mens van de Organisatie van Amerikaanse Staten (1969), en de Europese Conventie voor de Rechten van de Mens van de Raad van Europa (1953). Een verhaal apart, dat teruggaat tot 1864, vormen de Geneefse conventies over het humanitair oorlogsrecht. Hierin zijn (in 1949) normen vastgelegd over menswaardige behandeling van de vijand in tijden van oorlog. De eerste overeenkomst, het Rode Kruis-verdrag werd al in 1864 gesloten. In 1977 werden nog onderdelen toegevoegd over bevrijdingsoorlogen en burgeroorlogen.

Naast de Universele Verklaring van de rechten van de Mens uit 1948, dat alle VN-lidstaten met toetreding tot de VN onderschrijven, en naast de grote Convenanten, voor Burger- en Politieke Rechten, en voor Sociaal-economische en Culturele Rechten (resp. het BuPo- en het Esocul-verdrag) van de VN uit 1966, zijn er andere VN-verdragen, zoals het Vluchtelingenverdrag (1951), het Verdrag inzake uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (1979), Verdrag tegen Marteling (1984). Vaak zijn ze een uitwerking van een deel van eerdere verdragen. Zo is marteling verboden in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en in het BuPo-verdrag, voordat het verdrag tegen marteling er was. Dit laatste geeft meer uitgewerkte definities en specifieke punten. In dit verdrag staat bv. een artikel over de vervolging van beulen en folteraars.

Sommige verdragen houden de mogelijkheid in zich dat individuele slachtoffers van de betrokken mensenrechtenschendingen, een klacht indienen, waarmee soms uiteindelijk de betrokken verantwoordelijke regering tot de orde kan worden geroepen. De beoordeling van die klachten wordt uitgevoerd door een onafhankelijk Comité van Experts.

Ook zijn er verdragen die het mogelijk maken dat daders, zoals folteraars die na een machtswisseling zijn gevlucht, of oorlogsmisdadigers zoals een verantwoordelijke ex-staatshoofd/dictator, in een ander dan hun eigen land dat het verdrag heeft geratificeerd, kunnen wor-

Humanistisch
Overleg
Mensenrechten

is een platform voor informatie, politieke lobby en publiek debat

den berecht. Deze mogelijkheid is wel eens genoemd in verband met de Chileense generaal Pinochet, en de Surinaamse legerleider Bouterse. Er zitten echter nogal wat juridische en politieke haken en ogen aan.

Dezelfde "internationale jurisdictie" is de basis van het Internationaal Tribunaal in zake oorlogsmisdaden in voormalig Joegoslavië, en ligt ook ten grondslag aan de arrestatie en uitlevering van Dusan Tadic door de Duitse Justitie aan het Tribunaal en zijn veroordeling deze zomer.

Discriminatie

Ook discriminatie - formeel betekent discriminatie slechts onderscheid, maar het wordt altijd gebruikt in de zin van achterstelling - is in een apart internationaal verdrag verboden. Opvallend hierin is dat discriminatie actief moet worden bestreden door de staat die het verdrag ratificeert: er moeten wetsartikelen komen die discriminatie in het eigen land strafbaar stellen. Bij veel overeenkomsten moet de staat zich ervan onthouden zelf de mensenrechtenschending te plegen, hier moet de staat ook voorkomen dat anderen, met name burgers, deze schending plegen. De overheid verplicht zich ook om bescherming te bieden. Discriminatie is dan ook bij uitstek iets dat niet alleen tussen overheid en burger, maar ook tussen burgers onderling voorkomt.

Het gaat dan om discriminatie op grond van ras, sexe, taal en godsdienst. In andere verdragen worden de gronden voor discriminatie wat anders geformuleerd, bv. door "en dergelijke" toe te voegen, maar deze zijn de belangrijkste. Hoe moeilijk de definiëring is blijkt al uit de stelling van Aristoteles: "gelijke gevallen moeten gelijk worden behandeld, en ongelijke gevallen moeten naar de mate van hun ongelijkheid, ongelijk worden behandeld".

Toch weet iedereen wat er met discriminatie wordt bedoeld. Moeilijker is echter om je bewust te zijn van discriminatie als het zich voor je neus afspeelt, of als je zelf discrimineert. De grenzen en de gevoeligheden liggen erg persoonlijk. Wie al jaren een Turkse vriend heeft, en die kameraadschappelijk "Ouwe Turk" noemt, als een variatie op "ouwe lul", zal daar niets discriminerends mee bedoelen, omdat de ander de uitdrukking op zijn waarde kan schatten.

Maar wie een onbekende - Turk of niet - bij het oversteken van de sokken rijdt onder de uitroep: "Kijk dan ook uit, Ouwe Turk!", bedoelt het wel degelijk denigrerend: het is de bedoeling dat het vernederend overkomt. Dieper zit discriminatie bij het beoordelen van mensen bv. als ze solliciteren, op hun afkomst, op hun platte uitspraak, op kleding of punkhaar. Deze discriminatie is niet zichtbaar, en je bent je er vaak niet van bewust. Het leidt tot frustratie bij de gediscrimineerde, die tot een gevoel van uitsluiting en machteloosheid kan leiden en tenslotte kan omslaan in sociaal of zelfs gewelddadig gedrag, hetgeen weer leidt tot versterkte discriminatie. De relatie tussen de Israëlische overheid en de Palestijnen vertoont duidelijke trekken van dit proces.

Internationale acties

De menselijke waardigheid is niet aan grenzen gebonden; vandaar ook dat er internationale verdragen over mensenrechten konden worden afgesloten. Dit proces van normstelling begon na de Tweede Wereldoorlog in een poging het verval van normen en waarden door de nazi's voor altijd te voorkomen. Nu zijn er de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens, en de verdragen voor burger- en politieke rechten en voor sociaal-economische rechten.

Daarmee kunnen alle mensen aanspraak

Martha Meijer is allergisch voor uniformen, of het nu militaire, drie-delig-grijze of spijkerpakken zijn. Dwars, kun je wel zeggen, en dat zit ook in de betrokkenheid bij mensenrechten: de rechten die een staat zijn burgers moet toekennen. Jarenlang actief bij Amnesty International, nu directeur van het Humanistisch Overleg Mensenrechten, een platform voor informatie, politieke lobby en publiek debat, een organisatie die bewustwording, meningsvorming en nuancering over mensenrechten nastreeft, cursussen organiseert en mensenrechtenorganisaties elders ondersteunt.

maken op zaken als het recht op leven, op een eerlijk proces, op vrijheid van meningsuiting, op onderwijs en gezondheidszorg. De kansen die mensen hebben om zich te ontwikkelen zijn echter afhankelijk van de wijze waarop landen deze rechten waar maken. In Rwanda wordt Tutsi's met een machete het leven ontnomen. In Saoedi-Arabië mag een meisje na haar veertiende niet naar school. In China mogen de meeste vrouwen niet meer dan één kind krijgen.

Na het einde van de Koude Oorlog hadden velen het idee dat we een vreedzame tijd tegemoet gingen. Niets was minder waar: staten vielen uit elkaar, mensen trokken zich terug op hun vertrouwde tradities en nationalistische gevoelens groeiden met de dag. Etnische en nationalistische verschillen werden splijtzwam in gemengde samenlevingen en brachten nieuwe oorlogen die moeilijker te stoppen zijn.

Nederlandse militairen gaan voor het eerst sinds decennia weer echt ten oorlog, maar dan in vredesmissies. Ze stuiten daarbij op mensenrechtenschendingen die generaties lang in hun omgeving niet voorkwamen. De geintjes zijn dan vaak dodelijke ernst. Belgische militairen deden een 'grappige' stunt met een Somaliër boven een vuurtje. Hij liep slechts lichte verwondingen op.

Over mensenrechtenschendingen door leden van de Italiaanse VN-vredesmacht, ook in Somalië is het laatste woord nog niet gesproken. Incidentele marteling met elektrische schokken en verkrachting is in een aantal gevallen aangetoond. Ook hier hadden de verkrachters het over "een spelletje" met een prostituee³. De onderzoekscommissie concludeerde dat het opperbevel

niets van deze incidenten afwist, maar dat onderofficieren te tolerant waren opgetreden. Ook hier blijkt het belang van de normen en waarden in de groep. Het opperbevel staat te ver van het groepsgebeuren af en heeft er geen invloed op; juist de houding van onderofficieren is doorslaggevend.

Opvallend is ook dat de vrouw een prostituee wordt genoemd, waarschijnlijk om de verkrachting minder erg te maken: het is dan bijna hetzelfde als iets kopen, maar vergeten te betalen. Een prostituee die is vastgebonden aan een pantserwagen, is overduidelijk niet bezig haar beroep uit te oefenen. De normen voor de rechten van vrouwen zijn voor alle vrouwen gelijk, of ze nu wel of niet op andere momenten zich (moeten) prostitueren.

De onlangs in het nieuws gekomen "misdragingen" van Nederlandse VN-militairen in Angola is vooral bekeken in de sfeer van netjes of niet netjes, maar er zitten ook andere kanten aan. De meisjes die in Angola met de Nederlandse militairen een relatie onderhielden zijn vooral gezien als "warmbloedige meisjes die zichzelf aanboden". Daarmee zou er geen sprake zijn van een schending van hun rechten. Er was per slot geen sprake van verkrachting. Het is ook van een andere orde dan de verkrachtingen zoals die in voormalige Joegoslavië tussen etnische groepen hebben plaatsgehad.

Toch zouden mensen uit het rijke Noorden in het arme Zuiden rekening moeten houden met het gegeven dat de meisjes daar wellicht erg onder druk stonden van familie om een dergelijke relatie aan te gaan, omdat er grote verschillen bestaan in macht en in koopkracht. Die kunnen de meisjes "williger" hebben gemaakt dan zij tegenover anderen zouden zijn geweest. Dan is er wel degelijk sprake van misbruik van macht.

De acties van VN-blauwhelmen in Bosnië in 1994-1995 waren gericht op de bescherming van burgers in de 'safe areas', waarbij een onuitgesproken basis werd gevonden in noties van mensenrechten. Het gebruik van geweld door blauwhelmen was aan strikte grenzen gebonden: alleen bij een onverwachte aanval die kan leiden tot de dood van

VN-personeel of degenen die UNPROFOR moet beschermen, noodweer zeg maar.

Een soldaat zonder geweer maar met een camera?

Zelfs het verdedigen van de 'compound' van Srebrenica tegen de aanval van het Bosnisch-Servische leger in juli 1995 - een bevel van UNPROFOR, is door de commandant ter plaatse als onuitvoerbaar afgewezen, omdat het onder de tienduizenden vluchtelingen teveel mensenlevens zou eisen⁴. Hier heeft de commandant het mensenrechtenbelang voor het militaire belang laten gaan.

Ook het opstellen van de lijst van 239 vluchtelingen, met het doel het lot van deze mannen later te kunnen natrekken⁵, had een duidelijk mensenrechtenbelang. Des te betreurenswaardiger is het dat op een hoger niveau zo onzorgvuldig met de lijst is omgesprongen. De lijst namen van mensen die een overduidelijk risico lopen, kan wellicht hun dood niet voorkomen, maar wel hun familie in staat stellen navraag te doen, en zo zekerheid te krijgen over hun lot, en ook een oorlogsmisdaad aan de kaak stellen. In die zin werkt het opstellen van zo'n lijst preventief richting de mogelijke daden. Dat het zo werkte blijkt uit het feit dat het Bosnisch-Servische leger het opstellen van een tweede lijst door verbale bedreigingen onmogelijk maakte⁶.

Er zijn meer mogelijkheden voor VN-militairen om in hun werkzaamheden in het veld de mensenrechten in stand te houden en te bevorderen, of schendingen te voorkomen. Het kan een kwestie van opdrachten zijn, maar ook van mentaliteit. De soldaten die in Srebrenica de 'guts' hadden om lijken van kennelijke executies te fotograferen geven al blijk van een dergelijke instelling. Andere preventief werkende mogelijkheden zouden, met inbreng van de blauwhelmen zelf, verder moeten worden uitgewerkt.

Martha Meijer, directeur HOM

Bronnen:

1. De Volkskrant, 8 april 1997.
2. Amnesty International: "Een vergeten wetenschap", Amsterdam 1991, pag 30.
3. NRC-Handelsblad, 9 augustus 1997
4. Rapport Debriefing Srebrenica, pag 38, paragraaf 3.53.
5. Rapport Debriefing Srebrenica, pag 59, paragraaf 5.16.
6. Rapport Debriefing Srebrenica, pag 59, paragraaf 5.16.

GELEERDE LESSEN

Valt er uit de geschiedenis wel wat te leren?

In de laatste afleveringen van EGO zijn herhaaldelijk de woorden *lessons learned* gevallen. Lessen voor de toekomst trekken uit gemaakte fouten zodat die fouten niet meer herhaald zullen worden, en dan wel de juiste beslissingen zullen worden genomen. Dat is kort en ietwat gechargeerd de inhoud van elke lezing of elk artikel dat het onderwerp van 'geleerde lessen' aansnijdt. Echter: is het wel mogelijk lessen te leren uit het verleden? Wat zijn überhaupt 'fouten'? Wat is dan wel 'juist'? Maakt niet iedere generatie zijn eigen fouten? Hoe weet je of de geleerde lessen wel de juiste lessen zijn? Zijn nieuwe situaties wel met oude te vergelijken waardoor het ook de vraag is of de lessen uit die oude situaties wel in nieuwe toepasbaar zijn? Op dit soort kanttekeningen wordt vrijwel evenzo vaak in diezelfde lezingen en artikelen nauwelijks ingegaan.

Oude oorlogen

Het spijt me dat ik het moet zeggen, maar in de militaire organisatie werd en voor zover ik kan nagaan, wordt, voor de *lessons learned* voornamelijk gekeken naar de voorgaande oorlog, of vreemd genoeg juist naar oorlogen die in een grijs verleden hebben plaatsgehad. Bovendien is de blik veelal geheel gericht op hetgeen de overwinnaar heeft gedaan en gelaten. Om kort met de oude oorlogen te beginnen: zoals ook de plannen van Schwarzkopf bij de Golfoorlog, is het zogenaamde Schlieffenplan waarmee de Duitsers in augustus 1914 hadden gehoopt de oorlog met Frankrijk in hun voordeel te beslechten, gebaseerd op de omsingelingsstrategie die Hannibal bij Cannae tegen de Romeinen had gebruikt. Met alle respect voor het plan op zich, het is duidelijk dat België, Luxemburg en Frankrijk geen Cannae, machinegeweren geen pilums, en de Duitse generaals van 1914 geen Hanniballen waren, al zijn treinen natuurlijk te verkiezen boven olifanten.

Van verliezers leren?

Belangrijker is echter de neiging om niet verder te kijken dan de overwinnaar, daarmee de optie negerend dat die overwinnaar niet heeft overwonnen dankzij, maar meer ondanks zijn strategie en tactiek. De optie dus dat de ander eerder heeft verloren dan de één gewonnen. Zo zijn niet de minste krijgshistorici tegenwoordig van mening dat Duitsland de Frans-Duitse oorlog (1870-71) meer on-

danks dan vanwege de offensieve strategie won. Het waren Franse blunders en niet Duitse genialiteit die het pleit beslechtten. In dit opzicht is bijvoorbeeld ook het fenomeen van de militair psychiatrische dienst van de Russen in de oorlog van 1904-5 interessant. Die

dienst was ten eerste ingebed in een, zeker vergeleken met de Japanse MGD, waardeloze algemene geneeskundige dienst, en ten tweede verloor Rusland de oorlog en van verliezers valt niets te leren. Het gevolg was dat de Russische psychiatrische dienst, die absoluut geen slecht figuur had geslagen, volkomen werd vergeten en alle kennis over oorlogsneurosen in 1914 weer geheel opnieuw moest worden opgedaan.

De ene oorlog is de andere niet

Zoals gezegd wordt echter bij het *lessons learned* voornamelijk gekeken naar de meest recente oorlog. Niet geheel onlogisch ook omdat toch mag worden

aangenomen dat de oorlog die het meest op de hopelijk nooit komende volgende oorlog lijkt, de voorgaande is geweest. Dit is echter een volkomen onterechte veronderstelling zoals bijvoorbeeld de Eerste en de Tweede Wereldoorlog bewijzen. Behalve dat die twee zelf in slechts weinig opzichten op elkaar leken, leken zij ook in even weinig opzichten op de aan hen voorafgegangene en de erop gevolgde oorlogen.

De geschiedenis leert niets?

Maar toch, aan welke oorlog moet je je dan spiegelen als niet aan de dichtstbijzijnde? Groot nadeel is natuurlijk dat nooit bekend is tegen wie en waar een volgende oorlog zal worden uitgevochten, en dus ook niet of die oorlog het karakter zal dragen dat er jarenlang van is verwacht, wat overigens in het geheel niet wil zeggen dat juist gebleken tactieken in een soortgelijke oorlog wel worden overgenomen. Zie de Amerikanen in WOI die ondanks de desastreuze ervaringen met de massale, min of meer stapvoetse aanval die door de Duitsers, Fransen en Britten in 1914-1917 werd gepraktiseerd, in 1918 tot diezelfde tactiek overgingen. Natuurlijk: voor een historicus is het simpel. Hij kan er zich enigszins gemakkelijk vanaf maken door te zeggen dat het leren van lessen uit het verleden leuk is voor een puur persoonlijke handelwijze, voor het herkennen

van bepaalde situaties met alle nuances van dien, maar voor iedere grote organisatie onmogelijk. *Lessons learned* is voor een organisatie en zeker voor een militaire organisatie echter noodzakelijk, maar al te licht wordt daar mijns inziens bij vergeten dat het een uiterst moeilijke en zeer riskante bezigheid is. Ik zal niet zeggen dat het enige wat de geschiedenis heeft geleerd is dat de geschiedenis niets leert, maar wel dat als de geschiedenis iets leert het is dat de toekomst er altijd anders uitziet dan op grond van het verleden verwacht kon worden. De vele jaren van oefening op de Duitse laagvlakte zijn van weinig belang gebleken voor de huidige inzet van de krijgsmacht in het kader van VN-ac-

ties. De vele jaren van voorbereiding - in mijn ogen overigens volkomen zinloze voorbereiding - op de medische gevolgen van een atoomoorlog, zijn eveneens van weinig nut gebleken, nu ineens wonden veroorzaakt door kapmessen verbonden moeten worden.

Selffulfilling prophecy

Er zal ook opgepast moeten worden dat zo'n *lesson learned* geen *self-fulfilling prophecy* wordt. Zo was uit de oorlogen van het einde van de 19e eeuw door velen, ofschoon niet door allen, de achteraf volkomen foute les getrokken dat de cavalerie ook in een volgende oorlog weer een grote rol zou spelen. Dus moest er fiks door de cavaleristen worden geoefend, dus kwamen in 1914 die cavalerie-aanvallen er ook met de bekende desastreuze gevolgen. De les had niet moeten zijn: hoe sturen we de cavaleristen zo geoefend mogelijk de oorlog in, de les had moeten zijn: hoe kunnen we cavalerie-aanvallen zoveel mogelijk vermijden.

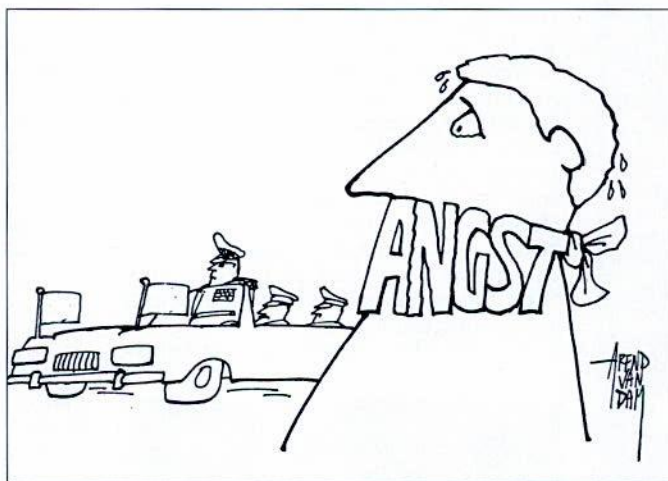
Welke les?

Belangrijker echter is nog dat er zo kort na een oorlog nog absoluut niet van een communis opinio sprake is, of beter: sprake kan zijn over hetgeen er in die oorlog is gebeurd. Hoe kunnen lessen worden getrokken uit iets, waarvan het hoe en wat en waarom nog niet duidelijk zijn, als die al ooit duidelijk zullen worden? Zo is de discussie over de kruistochten nog steeds niet beëindigd en ook over het hoe en wat van de eedergenoemde slag bij Cannae, zoveel jaren voor onze jaartelling, verschijnen nog steeds interessante, nieuwe interpretaties. Maar stel dat wel iedereen het over het hoe en wat en waarom eens is, dan nog zal de vraag 'welke les moet hieruit worden getrokken', door iedereen anders worden beantwoord, aangezien iedereen een andere achtergrond met zich meedraagt, bijvoorbeeld in religieus en/of ideologisch opzicht. Simpel voorbeeld: de vraag naar de les die uit WOII getrokken moet worden zal door iemand die een vernietigingskamp heeft overleefd, anders

worden beantwoord dan door een neonazi. Of neem de MGD. Al naar gelang de rol die men voor de militair geneeskundige binnen de krijgsmacht ziet weggelegd - bijvoorbeeld is hij eerst mens, dan arts en pas dan militair, of moet die volgorde toch echt anders worden gezien, of men dat nu wil of niet - zal de les voor de toekomst die de MGD uit zijn doen en laten in oorlogstijd trekt anders zijn.

Nooit meer oorlog?

Maar stel wederom dat zelfs daarover iedereen het eens zou worden, dan nog zal de wijze waarop die les in heden en toekomst in praktijk gebracht moet worden tot een scheiding der geesten leiden. Neem de kreet 'nooit meer oorlog'. Zelfs als een generaal en een pacifist het

daarover eens worden, dan nog zal de generaal een andere handelwijze bepleiten dan de pacifist. Zo kan ik mij herinneren dat pacifist Fred van der Spek omkleed met argumenten uit de Tweede Wereldoorlog, de les trok dat Nederland uit de NAVO moest, wilde een volgende oorlogsdeelname vermeden worden. Ruud Lubbers trok eveneens omkleed met argumenten eveneens ontleend aan de Tweede Wereldoorlog, een precies tegenovergestelde les. En dan hebben we het nog niet eens over de tegenhanger van 'nooit meer oorlog', te weten 'eeuwige vrede'. Alleen al bij het definiëren van de term 'vrede' zal de oorlog losbarsten.

VN opheffen?

Maar zelfs dan. Stel dat er inderdaad een eenduidige les getrokken kan worden uit het verleden, een les waarover iedereen het eens is - wat eigenlijk al impliceert dat het wel een hele vage, vrijwel nietszeggende les moet zijn, anders kan eenvoudigweg niet iedereen het erover eens zijn - dan nog is het de vraag of die les wel praktisch toepasbaar is. Stel dat een ieder er het over eens is dat de les die uit de weinig florissante geschiedenis van VN-interventies in de jaren negentig en de misdragingen van VN-personeel in Somalië en Bosnië, getrokken moet worden, is dat interventies in het vervolg maar weer achterwege moeten blijven. De menselijke natuur zorgt er blijkbaar voor dat die interventies gericht op vrede, altijd weer in oorlog en barbarij ont-

branden. Welke politicus en welke generaal zal het dan voor zijn rekening nemen die les in de openbaarheid te brengen? De les dat we burgers beklemd tussen rivaliserende gewapende, losgeslagen, moordende milities aan hun lot moeten overlaten? De les dat de VN maar beter kan worden opgeheven? De uiterst rationele les dat soldaten niet zouden moeten vechten maar het hazenpad zouden moeten kiezen? De les dat legers maar beter kunnen worden afgeschaft? Zullen überhaupt ooit deze lessen serieus worden overwogen zelfs als alle bewijsmateriaal eenduidig in

die richting wijst? Het lijkt me niet. De lessen die getrokken zullen worden zullen lessen zijn en blijven die passen in en toepasbaar zijn binnen de huidige constellaties en daarmee vaak meer lapmiddelen dan echte lessen zijn. Ze zijn dan misschien geleerd, maar zijn ze ook geleerd?

Dr. Leo van Bergen.

Historicus, publicist en freelance medewerker aan het Studiecentrum voor Vredesvraagstukken.

De zaak Hermens/ Hoppenbrouwers

Begin augustus 1992 werden sergeant-majoor Hermens en sergeant Hoppenbrouwers, beiden van de Verbindingsdienst, uitgezonden naar voormalig Joegoslavië. Na aankomst aldaar werd een verbindingsdetachement geformeerd bestaande uit de sm Hermens als commandant, de sgt Hoppenbrouwers als plv-cdt en negen soldaten. Het detachement werd geplaatst bij een Oekraïense infanteriebataljon in de Titokazerne in Sarajevo.

Reeds vanaf het begin van aankomst in de Titokazerne vonden er mortierbeschietingen plaats doch deze waren niet of nauwelijks op de kazerne gericht. Op de middag van 20 augustus veranderde dit totaal. Want toen sneuvelde een VN-soldaat (uit de Oekraïne) door een scherpschutter en werd het gebouw, waar het Nederlands verbindingsdetachement in verbleef, in brand geschoten. De Oekraïense bataljonscommandant besloot daarop het gebouw te ontruimen. Het verbindingsdetachement werd voor onbepaalde tijd teruggetrokken en ondergebracht in het PTT-gebouw. Toen op 26 augustus, vanuit Den Haag via Zagreb, de opdracht kwam hun functie weer op zich te nemen en het detachement gereed te maken voor onmiddellijke inzet, weigerden beide onderofficieren dit. Zij besloten het gegeven dienstbevel te negeren om aldus zichzelf en de aan hen toevertrouwde negen dienstplichtigen niet onnodig aan onaanvaardbare risico's bloot te stellen. Voor de leiding van de krijgsmacht was dit aanleiding de twee onderofficieren naar Nederland terug te halen, te schorsen en een strafzaak tegen hen aan te spannen.

De militaire kamer van de rechtbank te Arnhem veroordeelde op 19 januari 1993 de twee onderofficieren tot vier maanden militaire detentie. In hoger beroep en in cassatie werd de straf gehandhaafd; een gratieverzoek aan Hare Majesteit de Koningin werd afgewezen. Daarnaast moesten de twee onderofficieren hun opstelling ook nog eens bekopen met het verliezen van hun baan (m.i.v. 1 augustus 1993 op grond van verregaande nalatigheid). Daar dit ontslag te wijten was aan eigen schuld of toedoen, kon daaraan geen enkel recht worden ontleend. Op z'n Hollands gezegd: vier maanden brommen en oneervol ontslag voor Hermens en Hoppenbrouwers. (WH)

SELECTIEF GEWETENSBEZWAAR

Een gesprek over de beroepsethiek van de militair

In het juni-nummer van Carré, het maandblad van de Nederlandse Officieren Vereniging, stond een opvallend artikel van de hand van kolonel bd J.N.Lodders. Onderwerp: Selectief gewetensbezwaar.

Het verschijnen van artikelen over militair-ethische vraagstukken in militaire bladen is, zeker sinds de discussie over een gedragscode is losgebarsten, al lang geen bijzonderheid meer. Het opmerkelijke zat hem in het feit dat deze ex-officier niet alleen meent dat de krijgsmacht mens ook ethische maatstaven kent en dus in gewetensnood kan komen te verkeren, maar dat "een fatsoenlijke, volwassen organisatie als de krijgsmacht haar leden een ethisch noodluik behoort te bieden".

Over dit "ethisch noodluik" wilde EGO weleens iets meer horen en ging daarom op zoek naar deze kolonel bd Joop Lodders, ex-bataljonscommandant Stoottroepen, oud-commandant Opleidingscentrum Infanterie en voormalig Projectofficier "Leiderschap in de KL".

Wat heeft u ertoe bewogen dit artikel te schrijven?

Zoals u weet was ik vlak voor mijn functioneel leeftijds ontslag (FLO) Projectofficier van het jaar van het Leiderschap in de KL, dat was het jaar 1994. Dat heeft geresulteerd in het medeschrijven van het nieuwe Beleidsconcept Leidinggeven in de KL. In dit concept staat onder andere het, na veel discussie tot stand gekomen, punt 28 wat onder meer inhoudt dat een leidinggevende zich bij zijn handelen laat leiden door ethische maatstaven. In de zaak Hermens/Hoppenbrouwers heeft de minister in het najaar van 1992 een Commissie Onderzoek en Ontslag Militairen ingesteld en die commissie heeft mij gevraagd als getuige-deskundige op te treden in het onderzoek. Dat heb ik

gedaan en zodoende ben ik ook vervolgens bij de zaak Hermens/Hoppenbrouwers betrokken geraakt. Omdat ik vond dat in het geval van deze twee onderofficieren een absoluut onjuiste beslissing is genomen heb ik mij er ook gevoelsmatig geweldig bij betrokken gevoeld. Sindsdien laat mij de problematiek van de militaire professie en het geweten niet meer los.

Het schrijven van het artikel in Carré vloeide daar uit voort maar ook uit het feit dat er vele artikelen over dit thema verschenen en dat ik, na lezing, heel vaak dacht: Het is allemaal waar wat erin staat maar wat kan en moet een militair daar nu mee. Het moet toch mogelijk zijn een meer concreet artikel te schrijven. Dat heb ik geprobeerd te doen met als vertrekpunt de zaak Hermens/Hoppenbrouwers.

Een centraal aspect in uw artikel is het begrip selectief gewetensbezwaar. Wat verstaat u daar onder?

Een principieel gewetensbezwaarde in de gebruikelijke betekenis verwerpt de deelname aan een geweldsapparaat. Een selectief bezwaarde is iemand die op grond van zijn geweten, na afweging van alle voors en tegens, een principieel nee laat horen tegen de uitvoering van een specifieke opdracht. Het is dus een **incidenteel nee tegen een bepaalde opdracht**. Overigens komt die term niet bij mij vandaan maar is deze gebezigd in de Kamer bij de begrotingsbehandeling van defensie in 1996.

Zou een militair in een dergelijke situatie verzeild raken dan zou er, zegt u, een "ethisch noodluik" moeten zijn. Kunt u dat eens toelichten?

Wanneer iemand op grond van zijn diepste overtuiging ten aanzien van een

bepaalde opdracht tot een principieel nee komt, dus echt in gewetensnood zou komen wanneer hij die opdracht zou uitvoeren, dat hem dan een mogelijkheid wordt geboden om de redenen van zijn nee zo duidelijk mogelijk te kunnen toelichten en dat hij niet veroordeeld wordt aan de hand van een marginale toetsing. Dit dient zowel plaats te vinden bij een toetsing door de rechter in een strafzaak als wel door de rechter bij een eventueel ontslag.

Heel vroeger kenden we de standrechtelijke executie, die tijd ligt gelukkig heel ver achter ons. Maar ... als na zo'n principieel nee een gegarandeerde zware straf wordt opgelegd eventueel gepaard met ook nog een ontslag, een oneervol ontslag als een moderne vorm van executie, dan vind ik dat dat geen recht doet aan iemand die op grond van zijn geweten een opdracht weigert.

De zaak Hermens/Hoppenbrouwers heeft volgens u laten zien dat de zwaarte, het gewicht van de gewetensproblemen in onvoldoende mate zijn meegenomen?

Ja.

Het gaat u er dus om dat er iets moet gebeuren om dat gewicht van de bezwaren zo goed mogelijk in kaart te brengen.

Inderdaad. De redenen op grond waarvan een nee volgt op een opdracht dienen uiterst zorgvuldig te worden bekeken. Het is, dunkt mij, uitermate moeilijk op grote afstand de emoties mee te voelen wanneer je zelf nooit in een dergelijke situatie bent geweest en je je beperkt tot: Heeft het dienstbevel voldaan aan wat er allemaal in de voorschriften staat. Als dat de enige toetsing is dan valt dat natuurlijk al vrij snel uit in het nadeel van iemand die op grond van zijn geweten nee heeft gezegd. Daarom moeten die gronden zo zorgvuldig mogelijk worden gewogen en bekeken. Wij verbeelden ons dat wij daartoe in staat zijn want wij hebben immers gedurende tientallen jaren een commissie gewetensbezwaren gehad waar met name dienstplichtige militairen zich konden en moesten verantwoorden. Wij denken dus in staat te zijn het geweten te meten. Dus zo nieuw is dit nu ook weer niet.

Een jaar geleden vroeg mev. Van Ardenne van het CDA aan de bewindslieden van defensie hoe zij over het selectief gewetensbezwaar dachten. Het antwoord van de staatssecretaris kwam er

in grote lijnen op neer dat daar bij een organisatie als de krijgsmacht heel moeilijk ruimte voor is te vinden. Daar bent u het dus niet mee eens?

De vraag is wat de staatssecretaris met zijn antwoord precies heeft bedoeld. Heeft hij bedoeld dat wij accepteren dat je op grond van je geweten straffeloos een opdracht mag weigeren, dan ben ik het met de bewindsman eens. Ook ik ben van mening dat dat niet kan in een geweldsorganisatie als de krijgsmacht. Ik hoop niet dat de staatssecretaris hier bedoelde -en als dat wel zo zou zijn dan ben ik het met hem hartgrondig oneens- dat er geen ruimte is voor zulke mensen in de krijgsmacht en dat zij, een opdracht weigerend op grond van hun geweten, per definitie worden ontslagen. Ik vind dat de staatssecretaris niet geheel duidelijk is geweest in zijn antwoord. Jammer was het dat mevrouw Van Ardenne met het antwoord genoegen nam en niet heeft doorgevraagd. Ik hoop dat dat alsnog zal gebeuren want daar is de kwestie toch te belangrijk voor.

In het recente verleden heeft de zaak Hermens/Hoppenbrouwers nogal wat stof doen opwaaien. Wat is er, zonder nu al te zeer in details te treden, van deze zaak bij u blijven hangen?

In de eerste plaats vond ik de toetsing door beide rechters marginaal. We weten allemaal dat de omstandigheden waaronder een feit is gepleegd een heel belangrijke rol spelen. Ik vind dat die in deze zaak onvoldoende zijn meegenomen.

Ten tweede, en dat weet ik nog heel goed uit de periode dat ik zelf tot strafopleggen bevoegd was als de zogenaam-

de tuchtrechter, dat je de persoon ook altijd in ogenschouw diende te nemen. Het feit dat twee zo onervaren onderofficieren op zo'n verantwoordelijke positie werden gezet, is ten enenmale onvoldoende gewogen.

U doelt op het feit dat de één een jonge sergenteant was en de ander een horizontale instromer met een jaar ervaring.

Precies. Ik heb dat voor de rechter in de ontslagzaak vergeleken met iemand die net zijn rijbewijs heeft gehaald in Coevorden en de andere week als taxi-chauffeur wordt ingezet in Amsterdam. Daar komen ongelukken van. Het derde punt wat mij van deze zaak is bijgebleven is dat -in dit geval- de minister geen enkele toelichting heeft gegeven waarom hij dit heeft gedaan. Hij heeft dat wel op grond van een aantal argumenten in de ontslagbrief naar beide onderofficieren gedaan maar je mag je de vraag stellen wat de krijgsmacht van dit alles nu heeft geleerd. Ik denk eigenlijk alleen maar iets negatiefs. Namelijk dat als je op grond van je geweten tot een principieel nee komt er ontslag volgt. Ik denk dat dat toch een uitermate negatieve les is. Dat betekent, en dat geluid heb ik vele keren met name bij de onderofficieren gehoord: Ik kijk wel uit, ik doe gewoon wat er gezegd wordt en aan mijn lijf geen polonaise. Dat is een uitermate gevaarlijke ontwikkeling, zeker als een zo'n delicaat onderwerp als het geweten in het geding is.

Ten diepste is de "botsing" tussen Hermens en Hoppenbrouwers enerzijds en defensie anderzijds terug te leiden tot een verschil in opvatting over hoe leidinggevend dienen te handelen. Kennelijk was het Beleidsconcept Leiding-

geven KL (BCLKL), waar u zelf nog aan hebt meegewerkt, daar onvoldoende duidelijk over.

Ik denk het ook. Dat is dat bewuste punt 28 waar ik in het begin over sprak. In dit punt zegt de KL "dat de leidinggevende zich bij zijn handelen laat leiden door ethische maatstaven". De organisatie licht verder niet toe wat die ethische maatstaven zijn. Dat houdt in dat, gegeven het feit dat ieder mens verschillend is, een commandant er geheel andere maatstaven op na kan houden als zijn medewerkers. Wanneer je niet probeert dit wat verder te definiëren, hoe verschrikkelijk moeilijk dit ook is, dan blijft dit in gevechtssituaties, maar zeker ook in de moderne landmacht, waarin de leden worden uitgedaagd mee te denken en verantwoordelijkheid te dragen, een bron van spanningen. Het zal zelden zo zijn dat de ethische beugels van de opdrachtgever en degene die de opdracht moet uitvoeren aan elkaar gelijk zijn. Dat is niet te verwachten ...

Toch is dit heel moeilijk in regelgeving te vatten.

Buitengewoon lastig, dat geef ik volmondig toe maar nog wel uitermate zinvol het te proberen. Ik denk dat je er ook veel tijd voor moet nemen om daar, voorafgaande aan een uitzending, met elkaar over te praten. "Wat doen wij jongens, wanneer wij in een situatie terecht komen als ...", pak maar een voorbeeld. Daar kan men niet genoeg met elkaar over aan de praat gaan. Die zin, dat je je laat leiden door ethische maatstaven, roept gewoon om een gedragscode in de krijgsmacht als een soort uitwerking van datgene wat er in dat beleidsconcept staat. Dat je ongeveer van elkaar weet hoe je handelt, hoe je dient te handelen in bepaalde situaties.

Er zou veel meer nagedacht moeten worden over de militaire beroepsethiek?

Inderdaad, al voeg ik er gelijk aan toe dat het niet eenvoudig is dit te omschrijven. Wanneer je er evenwel niets aan doet dan weet je zeker dat er niets gebeurt. Je zou er weleens met z'n allen over kunnen gaan denken. Want wat gebeurt er met mensen in gevechtssituaties? Dan maak je het beest los in de mens, dat laat de krijgsgeschiedenis overduidelijk zien. Op met name de schouders van de leidinggevend rust de taak om met dat beest om te gaan. Natuurlijk, er is een Conventie van Genève en er zijn oorlogsregels om dat toepassen van geweld beheersbaar te houden, dat betekent evenwel niet dat je het daar bij kunt laten. Erover blijven praten met zo concreet mogelijke voorbeelden, in het bijzonder vooraf. Dit soort zaken dient in gedragsregels te worden vervat. Maar dan "regels" die op een hoger niveau liggen dan het uiterlijk gedrag. Over deze zaken moet je met elkaar afspraken maken om als het ware een sociaal vangnet te creëren, beter is in dit verband nog te spreken over een systeem van sociale controle binnen de een-

heid. Dreigt iemand in de fout te gaan dan is de kans dat hij op zijn gedrag wordt aangesproken door een derde redelijk groot. Is er geen sprake van sociale controle dan kunnen er maar zo uitglidders komen.

Uiterlijk gedrag, dat moet ik toch nog even kwijt, is voor een krijgsmacht niet geheel onbelangrijk maar is van een andere orde, van een lagere orde dan wanneer wij praten over de beroepsethiek van de militair.

Een belangrijk aspect van het ethisch noodluik wordt gevormd door de instelling van een ethische toetsingscommissie. Wanneer en hoe moet een dergelijke commissie in actie komen?

Mijn gedachte is dat als iemand op grond van gewetensnood geweigerd heeft een opdracht uit te voeren dan begaat deze man of vrouw een strafbaar feit. Ik denk dat in een organisatie als de krijgsmacht dat ook zo moet blijven. Daar is bij mij geen discussie over mogelijk. Iemand die een opdracht weigert begaat een strafbaar feit en gaat dus naar de rechter toe. Mijn opvatting is nu dat alvorens deze persoon bij de rechter verschijnt er een commissie moet komen die betrokkene tegen het licht houdt en kijkt of dat beroep op zijn geweten gefundeerd was of niet. Die vorm van verantwoording is noodzakelijk om misbruik tegen te gaan. Een dergelijke toetsingscommissie zou moeten worden gehoord door het Openbaar Ministerie voordat zo iemand bij de rechter komt. Dit hoeft niet een dwingend advies te zijn, want dat zou op gespannen voet staan met het onafhankelijke karakter van de rechterlijke macht, maar met zo'n advies zou de rechter wel ernstig rekening moeten houden. Ik denk dat het voor de rechtsprekenden, rechtstreeks in de zitting, buitengewoon moeilijk is vast te stellen of het beroep op het geweten nu terecht of niet terecht was. Daar dient een heel zorgvuldig onderzoek aan vooraf te gaan. Het is niet niks wanneer iemand een beroep doet op zijn geweten. Overigens zal het zeker niet dagelijks voor komen, nee, dat zullen uitzonderingen zijn.

Wanneer wij de mensen in de KL leren hun handelen te relateren aan ethische maatstaven dan is het mogelijk dat iemand in bepaalde omstandigheden nee zegt tegen een specifieke opdracht zich daarbij beroepend op zijn diepste overtuiging. Indien zoiets zich voordoet dan heeft betrokkene er recht op dat zijn beweegredenen, in alle rust, worden beschouwd door een aantal mensen, door een ethische toetsingscommissie. Pas dan geven wij het geweten de juiste plaats die wij het zo graag toekennen.

Het is al weer enige tijd geleden dat uw artikel in Carré stond afgedrukt. Wat zijn de reacties tot nu toe geweest?

Op mijn Carré-artikel zijn tot dusver in Carré geen reacties verschenen, wel heb ik privé enige respons gekregen. Waar ik wel erg blij mee ben is een reactie in het blad van de Stichting Maatschappij en Krijgsmacht van prof. Vroom (augustus 1997). Vroom onderschrijft daarin mijn pleidooi voor de instelling van een ethische toetsingscommissie.

Misschien draagt dit artikel er toe bij dat de discussie over het selectief gewetensbezwaar en in het bijzonder de instelling van een ethische toetsingscommissie wordt gestimuleerd. In ieder geval bedankt voor het gesprek.

Wim Heij

KWADRAAT ONVERSCHILLIGHEID

wat!
als het je
geen moer
kan schelen
of wonden helen.

ik verpletter jou
ik haat jou
jij bestaat niet
want in mij
besta je niet.

ik noem in mij
het kind volwassen
mijn diepe angst
noem ik kracht.

voor
kwetsbaarheid
ben ik blind
ik
die de
zwakte veracht.

jij opzij.

JAN NAUTS

DE BEVLOGENHEID VAN EEN JEUGDFILM-REGISSEUR

Jeugdfilm-regisseur Karst van der Meulen uit Pieterburen is van mening dat de Nederlandse jeugd recht heeft op een stukje eigen cultuur. Precies 25 jaar na zijn eerste bioscoopfilm onderhandelt hij over een nieuwe, internationale productie: de verfilming van Tonke Dragts *De brief voor de koning*. Een miljoenenproject.

Het filmstudiootje van Karst van der Meulen ligt pal achter de Zeehondencreche, aan de Hoofdstraat in Pieterburen. Een klein hokje is het, volgestopt met montage-apparatuur, camera's, films en videobanden. Aantekeningen over oude en nieuwe producties zijn in mappen weggeborgen; polsdikke filmscripts, draaiboeken en scenario's liggen op hoge stapels in de kast. Aan de muren hangen posters van eerdere bioscoopsuccessen: 'Circus op stelten' (1972), 'Peter en de vliegende autobus' (1976) en 'Thomas en Senior' (1985), om er een paar te noemen.

Buiten verdringen toeristen zich rond de bassins, waar Lenie 't Hart, Van der Meulens echtgenote, tekst en uitleg geeft. De filmmaker wordt door geen van de bezoekers herkend. *Geloof me, daarmee heb ik echt geen moeite. Bekendheid heeft me nooit zo getrokken. Anders was ik geen kinderfilms gaan maken. Trouwens, ook Lenie ziet haar bekendheid vooral als een 'noodzakelijk kwaad'.*

Hoe anoniem Karst van der Meulen zich bij de Zeehondencreche ook beweegt, in de wereld van de jeugdfilm is hij bepaald geen onbekende. Vrijwel iedereen tussen

de acht en (pak 'em beet) 35 jaar heeft wel eens bewust of onbewust een film van hem gezien. Verschillende producties vielen internationaal in de prijzen. Begin jaren tachtig was er bijvoorbeeld een Gouden Beer voor 'Kunst en vliegwerk', een film met Herman van Veen in de hoofdrol. 'Martijn en de magiër' (met onder anderen Leen Jongewaard) werd in Moskou bekroond op het grootste jeugdfilmfestival ter wereld. En recentelijk viel ook de tv-serie 'De legende van de Bokkerijders' in de prijzen.

Het succes is opmerkelijk, aangezien Van der Meulen tot nu toe altijd Nederlandstalige films maakte. *Ik vind dat Nederlandse kinderen recht hebben op een stukje eigen cultuur*, zegt hij. *Als tegenwicht aan het Amerikaanse 'plastic'. Dat is altijd één van mijn belangrijkste uitgangspunten geweest. Ik wil iets bijdragen aan de ontwikkeling van kinderen, door ze te laten nadenken over situaties die ze zelf kunnen meemaken.*

Als voorbeeld haalt de regisseur 'Knokken voor twee' aan, een film uit 1982 over echtscheiding en de gevolgen daarvan voor een kind. *Die sloeg in Nederland niet echt aan, zo'n film over narijheid. Maar toen hij later als tv-serie werd uitgezonden, maakte hij heel wat los. Ik denk dat ik nog nooit zoveel reacties heb gehad als toen.*

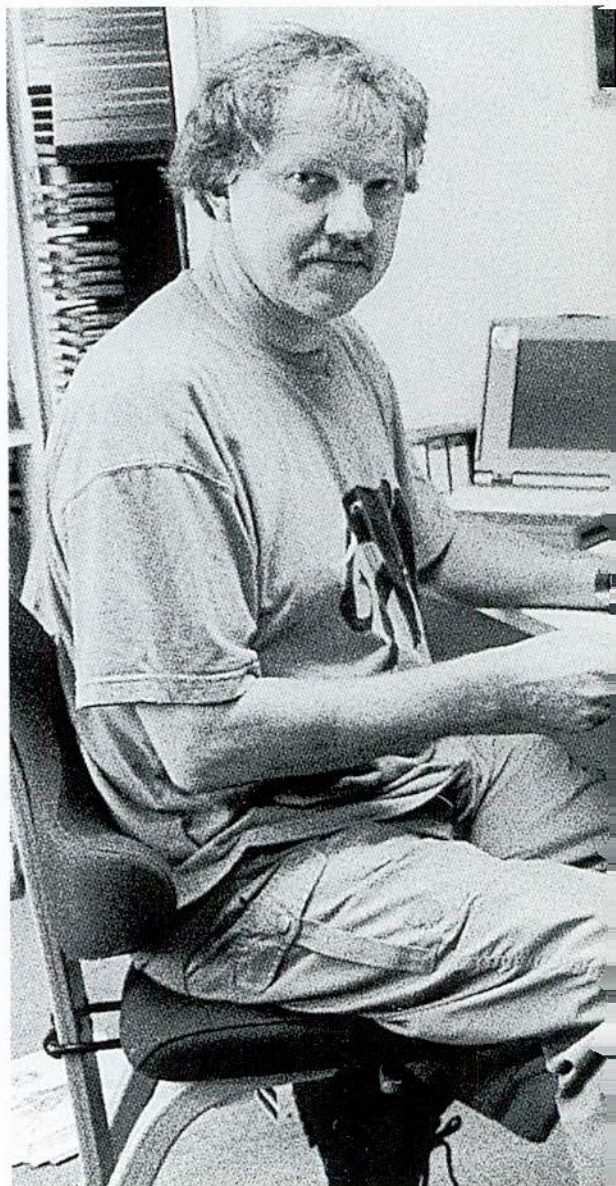
Pionier

Van der Meulen koos al 28 jaar geleden, op de filmacademie, voor het maken van kinderfilms. Hij was daarmee een soort pionier. *Iedereen vond het maar raar. Alles met 'kinder' ervoor leek al gauw op 'kinderachtig'. En dat kon natuurlijk nooit kunstzinnig zijn. Bovendien waren er geen*

budgetten voor jeugdfilms. Ik ben noodgedwongen mijn eigen producent geworden. Nog steeds moet elke film uit een bouwpakket aan fondsen, nationale en internationale subsidiepotjes en omroepen worden bekostigd.

Door zijn bevologenheid en professionaliteit lukt het Van der Meulen telkens weer een volwaardige cast en crew bijeen te brengen. Jeroen Krabbé, Piet Römer, Gerard Cox, Joost Prinsen, Lex Goudsmit: ze speelden allemaal al eens mee in zijn films. *Vooral op de laatste twee heb ik vaak een beroep gedaan. Nog steeds hebben we een heel goed contact.*

Al sinds zijn beginjaren als regisseur schrijft de import-Pieterburer zijn scenario's samen met Piet Geelhoed, eindredacteur van 'Het Klokhuis'. Camera-man Fred Tammes maakt sinds 1980 deel uit van de vaste groep medewerkers. *Fred wordt heel belangrijk in de verfilming van 'De brief voor de koning'. Daarin zullen we veel nieuwe technieken toepassen, die, zeker in jeugdfilms, nog niet eerder zijn gedaan. Het verhaal speelt zich af in de veertiende eeuw. Dat vergt onwaarschijnlijk veel aanpassingen en voorbereidingen.*

PETER'S ZEURKALENDER 1998

ZATERDAG
4 APRIL

* IK BEGIN ALTIJD HEEL
ENTHOUSIAST, MAAR HET
VALT ALTIJD WEEER TEGEN *

Inmiddels zijn Van der Meulen en Geelhoed al toe aan hun vierde versie van het script voor 'De brief'. De eerste scriptaantekeningen stammen al uit 1986. Ik verwacht dat we het script nog wel een keer zullen herschrijven voordat we écht aan het werk kunnen. De komende maand vallen enkele belangrijke beslissingen over de film. Het heetste hangijzer is het streven er een Nederlandstalig product van te maken. Ik zou het heel jammer vinden als we straks in het Engels moeten gaan draaien.

Wanneer alles meezit, kan de rolprent in 1999 worden opgenomen. Een jaar later staat de montage op het programma. Van der Meulen: Vroeger was het volstrekt ondenkbaar om zolang over één film te doen. Toen moest ik blijven produceren; film was synoniem voor leven. Tegenwoordig doe ik liever wat langer over de voorbereidingen, zodat het eindresultaat precies wordt wat ik me er vooraf bij voorstel.

De verfilming van De brief voor de koning - een boek waarvoor schrijfster Tonke Dragt de Staatsprijs voor de Nederlandse Jeugdliteratuur ontving - gaat tussen de vijftien en twintig miljoen gulden kosten. Een heel verschil met

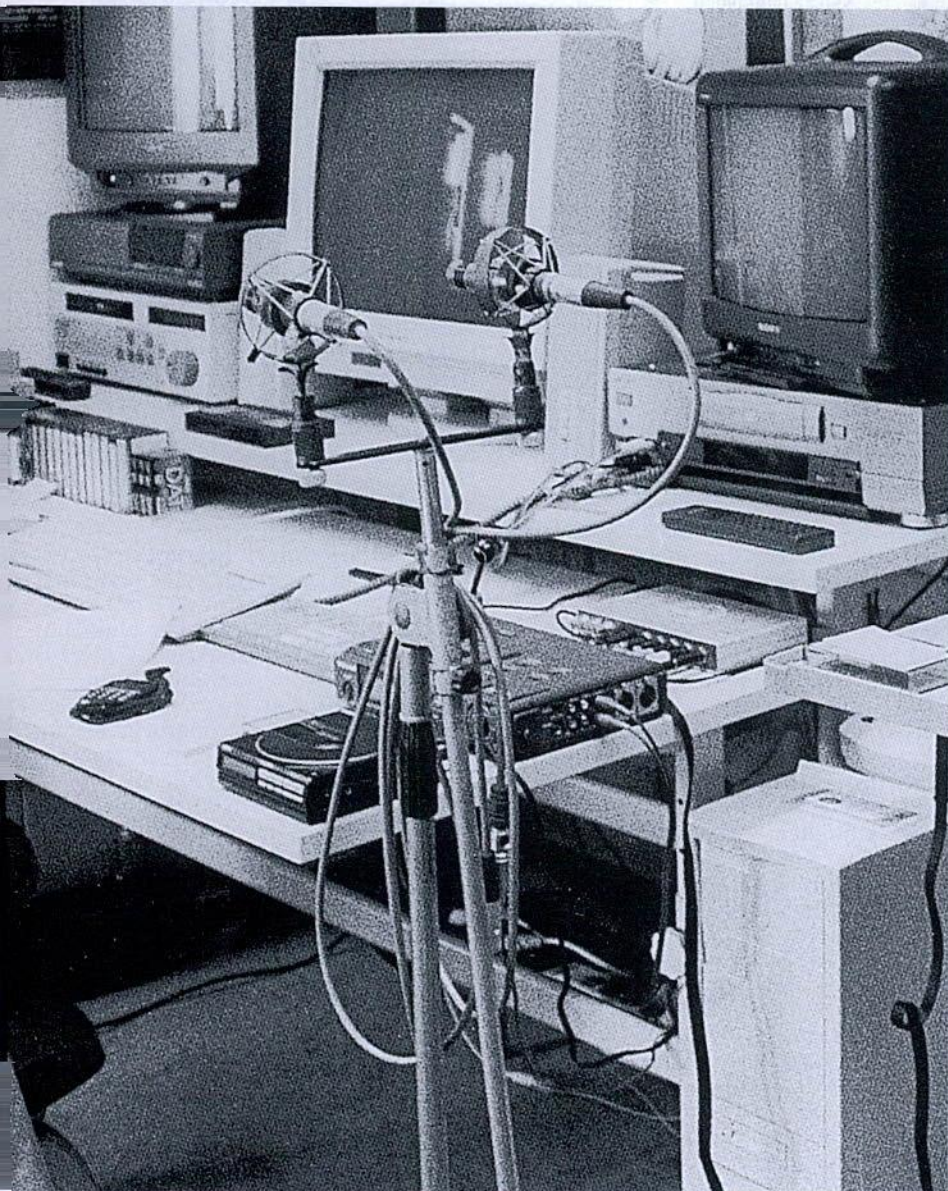
Van der Meulens eerste film, 'Circus op stelten'. Die kostte ongeveer twee ton. Een paar jaar later zaten we al op twee miljoen. En tegenwoordig kun je zelfs met dat bedrag al weinig meer doen.

Dat er zoveel geld loskomt voor een kinderproductie vindt de regisseur/productent natuurlijk een goede zaak. Er zitten behoorlijke risico's aan. Zeker bioscopen zijn niet dol op kinderfilms, omdat ze alleen matineeën kunnen draaien. Met de hitte van de afgelopen zomer ging er 's middags niemand naar de bioscoop. En is het te koud, dan gaan kinderen liever naar de ijsbaan.

De laatste jaren zijn desondanks heel wat jeugdfilms succesvol geweest. 'Het zakmes', 'Lang leve de koningin' en 'Mijn vader woont in Rio' zijn daarvan waarschijnlijk de bekendste.

Daarmee is ook de discussie weer opgeblaaid over wat kinderen wel of niet zouden moeten zien. Het mooie en tevens het gevaarlijke van film, is de werkelijkheidssuggestie. Je kijkt als het ware naar een stukje van de werkelijkheid, terwijl de praktijk natuurlijk net zo 'fake' is als een boek. Een duur boek, in mijn geval. Zo'n twintig miljoen gulden.

Martin Groenewold

cryptogram

Horizontaal

- 1 spoelen
- 6 overste
- 7 lam
- 8 ivoor
- 10 eendracht
- 11 omheinen
- 15 onno
- 16 gok
- 18 ketting
- 19 onderarm

Verticaal

- 1 stom
- 2 oververven
- 3 los
- 4 niet
- 5 gelaten
- 9 ontmanteld
- 12 negen
- 13 niks
- 14 tol
- 17 ster

kruiswoordraadsel

Horizontaal

- 1 fortuin
- 6 uitslag
- 7 nut
- 8 neger
- 10 neerslaan
- 11 regenbui
- 15 bast
- 16 ree
- 18 vandaal
- 19 kaderlid

Verticaal

- 1 fout
- 2 ritmeester
- 3 uil
- 4 noga
- 5 Finland
- 9 tegenstand
- 12 Birma
- 13 idee
- 14 Abe
- 17 ader

PETER'S ZEURKALENDER 1998

Gelogen of niet gelogen

De waarheid met andere woorden

Oluwadare was een van de leerlingen op de middelbare school in het Nigeriaanse dorp, waar ik volijverig les ging geven. Hij had mij verteld dat hij enige kind van zijn ouders was. Maar op een dag stelde hij zijn "broer" voor. Ik dacht dat hij dus gelogen had, maar toen werd het mij duidelijk gemaakt: Afrikanen hebben "broers", ook al hebben die verschillende ouders. Dat was mijn eerste les.

In de klas kreeg ik mijn tweede les. Een leerling zei op mijn vraag of hij zijn huiswerk gemaakt had: "Ja, meneer", terwijl ik zeker wist dat hij "nee" had moeten zeggen, want hij had zijn huiswerk niet gemaakt. Weer zag ik hierin een aanwijzing dat Afrikanen liegen. Maar het bleek mij al gauw dat Afrikaanse leerlingen geen "nee" tegen een oudere of tegen een meerdere mochten zeggen. Hij had zijn huiswerk niet gemaakt en dus bevestigde hij mijn opmerking: "ja, meneer". Daarmee bedoelde hij te zeggen; "ik heb mijn huiswerk niet gemaakt". Hij had helemaal niet gelogen en ik had dat niet begrepen

Ik was uit Nederland naar dat Nigeriaanse dorp gekomen om les te geven. En niemand had mij iets verteld van hun gewoontes en niemand had hen iets verteld van onze gewoontes. Vandaar dat ik de eerste tijd dacht dat "de zwarten liegen". Langzamerhand kwam ik erachter dat mijn opvatting over "objec-

tieve waarheid" niet klopte. Die Afrikaanse leerlingen hadden niet gelogen, maar in hun cultuur werd de waarheid op een andere manier onder woorden gebracht. En ik was zo naïef om te denken dat ik alleen wist wat waarheid spreken was.

Nu lijkt dat een onbelangrijke persoonlijke belevenis, maar dergelijke ervaringen hebben meer Europese bezoekers van Afrika en ik ben bang dat zij meestal niet tegen iemand aanlopen, die vertelt hoe de vork in de steel zit. Vandaar dat veel blanken na een korte tropische vakantie blijven denken dat zwarten liegen.

Veel erger is het dat blanken die in landen als Zuid-Afrika wonen en werken jarenlang hun geloof in de apartheid versterkt hebben door te wijzen op de leugenachtigheid van de zwarte werknemers. Maar "ja, baas" was de bevestiging van wat de blanken had gezegd en niet een leugen zoals die blanken dacht.

Ik heb als leraar in die Afrikaanse jaren veel geleerd, maar dat bleek nooit genoeg. Zo wilde ik weten waarom de Zuidafrikanen zo massaal tegen de doodstraf waren. Eerst kreeg ik te horen, dat dit de invloed was het christendom met zijn leer van vergeving. En christenen zeggen toch tegen hun tegenstander: "Sla je mij op de ene wang, dan keer ik je de andere wang toe"?

Dat kon niet kloppen, want het christendom steunde immers ook de apartheid? Individuele blanke christenen in Zuid-Afrika hadden een moedig standpunt tegen de apartheid, maar de meerderheid van de blanke christenen heeft zonder moeite anti-apartheidsmensen in de gevangenis gestopt of aan de galg opgeknoot.

Eindelijk begon ik te begrijpen, dat het niet gaat om de westerse invloed maar dat het antwoord ligt in de eigen traditionele achtergrond. En dan blijkt dat voor Afrikanen de samenleving meer is dan een optelsom van individuen. De mens ontleent zijn waarde aan de gemeenschap waarin hij opgroeit. Begaat hij een misdaad, dan heeft de gemeenschap daar ook mee te maken. De gemeenschap is geen wraaknemend slachtoffer maar de gemeenschap is verantwoordelijk voor zijn leden, ook als die een misstap of een misdaad hebben begaan. Dus de gemeenschap moet de betrokkene "heropvoeden". Dus in die opvatting kan geen sprake zijn van doodstraf. Dat neemt niet weg dat er in Afrikaanse landen wel doodstraf voorkomt en dat er moorden worden gepleegd. Misschien krijgt Zuid-Afrika navolging in andere landen en leert elke gemeenschap dat vergelding niet de oplossing is.

Karel Roskam

PETER'S ZEURKALENDER 1998

ZONDAG
5 JULI

"HEB JIJ DAT NOU OOK?... O, NEE.
JIJ HEBT NOUW HETZELFDE ALS IK."

Jongeren hebben niets met politieke partijen. Zo heeft elke partij wel zijn jongerengroepering, maar die zijn hoegenaamd niet representatief voor de jeugd van ons land. Zelfs het merendeel van degenen die actief zijn in Green Peace, Amnesty International of de wereldwinkels, hebben geen relatie met een politieke partij.

De praktijk is dus dat beslissingen over een jongerenbeleid worden genomen door mensen die hun jong zijn hebben ervaren in een andere tijd. Dat zie je op lokaal niveau in een gemeentelijk beleid, maar ook vanuit het parlement.

Het waarom om lid te zijn van een politieke partij voor jonge mensen kan onvoldoende duidelijk gemaakt worden. Men heeft geen tijd om actief te zijn in een partij, laat staan om een publiek-

rechtelijke functie te gaan vervullen. Maar het heeft natuurlijk alles te maken met het ontbreken van een beeld hoe onze samenleving het beste zou kunnen worden ingericht. De keus tussen liberalisme en socialisme en alles wat zich daartussen bevindt is niet eenvoudig. Niet alleen het onderwijs doch ook de politiek schiet hier tekort. Bij voorlichting op scholen door partijen is men altijd bevreesd dat het propaganda wordt voor een bepaalde stroming. De leraar voelt zich dan de hoeder van het tere zieltje van zijn leerlingen. Daar staat tegenover dat de politieke partijen onvoldoende kader hebben van enige kwaliteit om op een juiste wijze hun idealen over te brengen.

Het blijft dan beperkt tot het houden van verkiezingen op scholen van voortgezet onderwijs, afhankelijk of een groep leraren daartoe het initiatief neemt. Dit gebeurt dan doorgaans vooraf aan de landelijke verkiezingen, zodat enige sfeer wordt bereikt met bekende figuren als spreker die zich kandidaat hebben gesteld voor het parlement. De uitslagen van die schoolverkiezingen lopen parallel met hun afkomst. Gemiddeld stemt men dan die partij waar hun ouders ook al jaren steun aan geven.

Een antwoord op de vraag om meer jon-

geren te betrekken bij de politiek is dus verre van eenvoudig. Een houseparty organiseren met een vleugje politiek is bij voorbaat gedoemd te mislukken. Een ander soort muziek in de kerk dan het orgel was ook geen succes om de kerkgang van jongeren te stimuleren.

We moeten het dus doen met op zijn minst oudere jongeren, die in de politiek de touwtjes in handen nemen. Maar anderen die de kwaliteit hebben om daadwerkelijk met jongeren te communiceren. Voorlopig zal het wel beperkt blijven tot buiten-parlementaire acties, zoals bij het protest van de wijziging vervoerkaart voor studenten. Maar dat is een vorm van politiek bedrijven van puur eigen belang. Daar is niets mee, maar juist van jongeren zou je moeten verwachten om meer vorm te kunnen geven aan hun toekomst.

Als studenten overgaan tot anti-parlementaire acties is er werkelijk iets mis met de samenleving. Dat zagen we vroeger in Griekenland tegen het kolonelsbewind tot de acties op het Plein van de Hemelse Vrede, maar ook vandaag de dag in Indonesië tegen de corrupte Soeharto-familie. Wat dat betreft kan Wim Kok rustig slapen en zal hij van onze jongeren geen problemen verwachten.

Cor Out

TAMACOCHIE

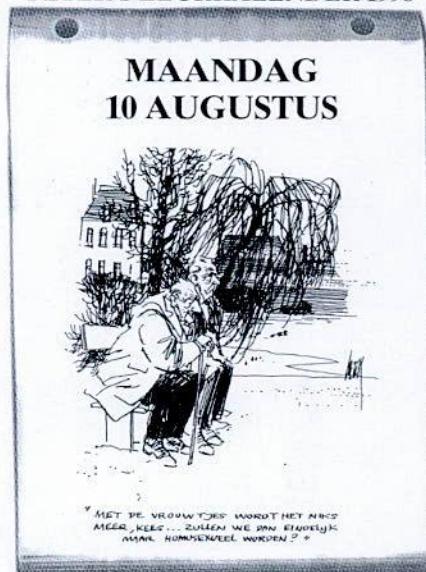
Ik heb mijn kuiken, of beter eitje, of nog beter mijn voorwerp van nietaflatende aandacht en liefde. U raadt het wellicht, het gaat om de Tamacochie, dat uit Japan afkomstig computer-eitje dat een bevrediging is van de behoefte aan aandacht geven en liefde ontvangen. Het Tamacochie-eitje, dat vorig jaar al in de publiciteit kwam, is doende een definitieve opmars in Nederland te beginnen. In Japan zijn er 6 miljoen gelukkige bezitters en in Nederland was de eerste voorraad van 25.000 stuks in een ommezen uitverkocht. Op het computer-eitje of -kuiken zitten drie knoppen, die opgezette tijden ingedrukt moeten worden om het digitale leefwezen aan voedsel en genegenheid te helpen. Op het scherm verschijnt de poep als de baby verschoond moet worden en de roep om snacks of eten als het voedsel wenst. Het wil geknuffeld worden en bij slechte verzorging dreigt het boos of ziek te wor-

den en zelfs dood te gaan. Een uitkomst voor de door ruimtegebrek van huisdiere verstoken Japanners. De zorg voor het digitale wezen gaat ver en blijkt gezinslevens te kunnen ontwrichten. Opa's en oma's worden tijdelijke verzorgers als vader naar zijn werk of het kind naar school moet. Bij ziekte, die afhankelijk van de geprogrammeerde gezondheid, snel kan optreden, blijken gezinsleden elkaar de grootste verwijten te maken. Probleem doen zich voor als de digitale baby meerdere malen 's-nachts gevoed moeten worden en de nachtrust van vrijgezellen en echtparen ernstig en duurzaam wordt. De rouwverwerking bij overlijden van het schepsel is geen kleinigheid en op Internet zijn al diverse begraafplaatsen ingericht, waardoor men, in stilte voor het scherm gezeten, de overledenen vele malen de laatste eer kan bewijzen. Een bijzonderheid is natuurlijk wel dat uit het dode beest meteen weer nieuw geboren worden. Reden voor de dierscherming om in het geweer te komen. Het kind trouwd met het gegeven dat na de dood meteen weer nieuw ontstaat, zou wel eens, indien met echte beesten geconfronteerd, minder zorgvuldigheid ten toon kunnen spreiden onder het motto "er is toch weer leven na de dood". Is het een zegen, deze vinding die het kind ook verantwoordelijkheid bijbrengt en het kinderloos echtpaar een hedendaags substituuut verschaft? Of is het waarzinten top? Nog even en in een vlaag van vernieuwingsdrift zal ons paarse kabinet verplichte ATV-dagen instellen om het volk in de gelegenheid te stellen zijn Tamacochie extra te verwennen. En als

klap op de vuurpijl zal de regering straks meer aandacht aan de Tamacochies besteden dan aan het milieu. Overigens is dat laatste geen moeilijke opgave en straks zelfs gemakkelijker gedaan dan gezegd. Wim Kok, Els Borst en Jaap de Hoop Scheffer zullen, als de trend doorzet, volgend jaar in de verkiezingsstrijd zeker Bolkenstein verwijten maken als blijkt dat zijn Tamacochie aan een overdosis nationale genegenheid overleden is.

Leon Wecke

PETER'S ZEURKALENDER 1998

BRASSED OFF

Britse cinema op z'n best

Wie deze rubriek met enige regelmaat leest, weet dat ik al sinds jaar en dag verslingerd ben aan kleinschalige, sociaal getinte Engelse films. Ken Loach, Jim Sheridan en Mike Leigh zijn de grote namen in dit genre, maar er komen steeds meer jonge talenten bij. Deze maand bijvoorbeeld gaat *Brassed Off* in roulatie, de tweede film van Mark Herman. Met deze produktie schaart Herman zich in één klap in de voorste gelederen van de Engelse cinema, die inmiddels internationaal weer een duidelijk hoorbaar partijtje meeblaast.

In Yorkshire, in het noorden van Engeland, zijn anno 1992 nog enkele mijnen open, maar dat duurt niet lang meer.

Een van de kleine stadjes in de streek heeft een fanfare, die bestaat uit mijnwerkers. Maar terwijl veel gezinnen nog gebukt gaan onder de schulden die ze tijdens de stakingen van jaren daarvoor hebben opgebouwd, vormt de dreigende sluiting van de mijn een enorme belasting voor het moreel. De meeste leden van de fanfare zijn hun motivatie langzaam maar zeker kwijtgeraakt, en anders worden ze door hun wanhopige vrouwen op de huid gezeten om hun hobby er aan te geven en in de vrijgekomen tijd iets bij te gaan verdienen. De enige die onvervaard blijft strijden voor

de toekomst van de band, los van de mijn, is dirigent Danny. Hij heeft zich ten doel gesteld om mee te doen aan het fanfare-concours in de Royal Albert Hall in Londen. Maar de leden van de band stellen hem een ultimatum: gaat de mijn dicht, dan valt ook het doek voor het orkest.

Danny lijkt een bondgenoot te krijgen met de komst van de mooie Gloria, een jonge vrouw die vroeger in hetzelfde plaatsje heeft gewoond en die er nu terug is gekomen. Gloria blijkt op een van God gegeven manier trompet te kunnen spelen, en de reden van haar terugkeer blijft aanvankelijk onduidelijk. De mannen zien wel wat in zo'n leuk jong ding in hun midden, en Danny ziet wel wat in haar muzikale bijdrage voor zijn orkest. Ook de jonge blazer Andy, ooit een vlam van Gloria, krijgt opeens weer aardigheid in de muziek. Maar op een dag wordt duidelijk dat Gloria voor de directie van de mijn werkt. Ze moet rapport uitbrengen over de situatie.

In de ogen van de andere leden van de band is dat uitermate verdacht, en Andy wordt onmiddellijk gestraft voor zijn liefde voor Gloria. Dan stort Danny in: hij heeft al jaren stoflongen, en kan de gespannen situatie niet langer aan...

Brassed Off is op alle gebied het neusje van de zalm. Om te beginnen wordt de cast aangevoerd door Pete Postlethwaite, die inmiddels ook door Hollywood is ontdekt. Hij was te zien als de vader van Daniel-Day Lewis in *In The Name Of The Father*, maar maakte eveneens deel uit van de in Florida anno nu gesitueerde versie van *Romeo and Julia* van de Australier Baz Luhrmann, en hij stapt ook rond in de tweede *Jurassic Park*-film. Voor een kleine film als *Brassed Off* was hij evenwel toch diep dankbaar. Ik beschouw een rol in

een dergelijke film als een geschenk, want zulke scripts krijg je nu eenmaal niet elke dag aangeboden, was zijn commentaar. Bovendien heb ik de mijnstakingen altijd gesteund, en ik vond het hartverscheurend dat hele leefgemeenschappen door de uiteindelijke sluitingen werden vernietigd. Gloria is een innemende rol van Tara Fitzgerald, die te zien was in o.a. *Hear My Song* en *Sirens*. Andy wordt gespeeld door Ewan McGregor, die aan een bliksemcarrière bezig is met films als *Shallow Grave*, *Trainspotting*, *The Pillow Book* en *Emma*.

Het script voor *Brassed Off* werd geschreven door regisseur Mark Harmon zelf, die zelf ook intensief heeft meegelerfd met de drama's rond de mijnen in Engeland. Bij toeval las hij een krantenbericht over een brassband die werd opgeheven doordat een mijn dicht ging. Toen had hij de kapstok waaraan hij zijn verhaal kon ophangen. *Mijn film gaat over mijnen, maar overal ter wereld gaat het natuurlijk precies zo, als een kleine gemeenschap afhankelijk is van één enkele tak van industrie. Gebeurt daar iets mee, dan valt een heel netwerk van familie en vrienden opeens uit elkaar. Maar juist dan blijkt vaak hoeveel veerkracht en vechtlust mensen nog kunnen genereren.*

Brassed Off is, zoals u wel hebt begrepen, de absolute aanrader voor deze maand, en misschien wel het mooiste wat ik dit jaar tot nu toe heb gezien. Want naast al die schitterende rollen en dat perfect uitgebalanceerde script wordt er ook nog eens prachtig gespeeld door professionele blazers. De soundtrack is, voor wie de muziek nog eens thuis wil afspelen, te krijgen op RCA-Victor cd, 09026-687572.

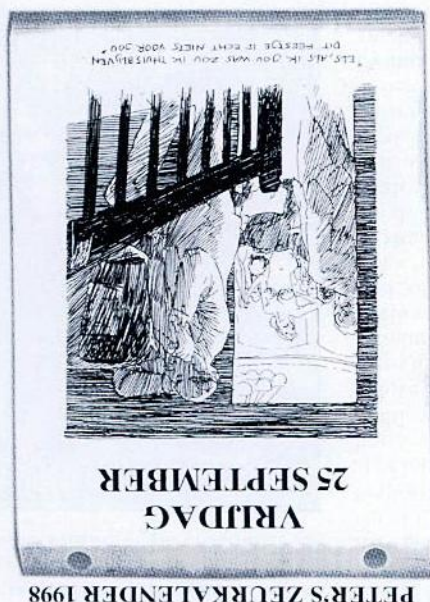
Leo van Opzeeland

PETER'S ZEURKALENDER 1998

VRIJDAG
18 SEPTEMBER

"HOE WAARDEN DIE CHIPPENDALES MOU?
NIET VORER JOU, ZEKER?"

Nog even lekker lachen aan het slot om *The Full Monty* met een glansful van rising star Robert Carlyle. Deze Britse productie die veel raakvlakken vertoont met onze hoofdflim van deze maand, Brassed Off, speelt ook in het noorden van Engeland. De staalfabrieken van Sheffield, een kwart eeuw geleden nog de grote belofte voor de streek, zijn al lang dicht, en de werkloosheid is groot. De gehaide Gaz, geschieden vader van een opgroeiende jongen, probeert uit al- le macht geld te verdienen om een goede omgangsregeling met zijn zoon te garan- deren. Als de Chippendale's op een avond een zeer succesvolle voorstelling geven in het plaatselijke café, ronselfe- casen stel vrienden om ook een strip- tease-nummer in te studeren. Alleen de audits zijn al een feest op zich, maar aan het daadwerkelijk opzetten van de show zal de liefhebber van subtiële Britse humor ook heel veel plezier bele- ven. *The Full Monty* kent ook z'n schijn- ende momenten, maar is toch in de eer- ste plaats een hilarische, uitermate geestig gemaakte komedie.

lumeer, die eerder met dit bijltje heeft gehakt in klassiekers als *Twelve Angry Men*, *The Verdict*, *Q and A* en *Serpico*. Let ook op Ian Holm als de vader van Sean, en op de uitstekende Ron Leibman als zijn mentor.

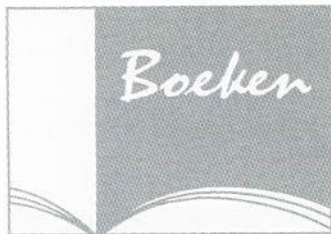
de Navy Seals vormen binnen het Amerikaanse leger een elite-korps. De Amerikanen te worden zijn kraakzinnig hoog, en van de kandidaten valt meer dan de helft af tijdens de moordende introductieweken. Op een dag lijkt het een vrouwelijke senator een goed idee om een vrouw de kans te geven tot dit groepje mannelijke houwdegens door te dringen. Ze heeft nooit de bedoeling gehad dat de vrouw het ook werkelijk zou halen: 't was slechts bedoeld als stuntje om haar eigen imago voor de cervolle poging, blijft een verbeiden type dat de zware test wel degelijk tot een goed einde lijkt te gaan brengen. Als ze ontdekt dat de senator haar dan onder valse voorwendsels alsnog probeert te lozen, laat Jordan zien wat het werkelijk betekent om een Seal te zijn: ze staat terug, en goed ook. De film *G.I. Jane* is duidelijk een 'star-vehikel' voor hoofdrolspeelster Demi Moore, die na haar flop *Strip-tease* toe was aan de stevige revanche. En het moet gezegd: ze maakt alles van die kans. Als de opleiding van de Seals overigens echt zo meedogenloos en inhumaan verloopt als in de film wordt gesuggereerd, dan krijgt het woord elite-korps een uitermate verdachte bijmaak...

De uit Hong Kong afkomstige cineast Wong Kar-Wai heeft vooral in het westen veel succes met zijn onalledaagse films. Na China King Express en Fallen

Andy Garcia moest maar eens oscar, of althans een nominatie, krijgen voor zijn schitterende hoofdrol in het melan-cholische drama *Night Falls on Manhattan*. Hij speelt een zelfmade man, Sean Casey, zoon van een eenvoudige rechercheur die het met veel avondsintje heeft geschopt tot officier van justitie. Sean lijkt de kans van zijn leven te krijgen met de zaak tegen een van moord verdachte drugsdealer. Bij deze zaak is de vader van Casey zelf onderzocht komen er steeds meer onregelmatigheden binnen het politiekorps aan het licht. De zoon ziet zich uiteindelijk zelfs genoodzaakt aan de verklaringen van zijn eigen vader te twijfelen: vooral de morele dilemma's waaraan de diverse betrokkenen in de gecompliceerde situatie worden blootgesteld, krijgen royaal aandacht in de regie van Sidney

LOUTER TOEVAL...

Willen wetenschappers er wel van weten? En humanisten?

Onder de kop 'De surrealistische heks' verscheen in het weekblad De Groene Amsterdammer van 24 september jl. een groot artikel van Michel Didier over de kunstenaar en dichter Meret Oppenheim (1913-1985). Deze zomer deelde de nonconformistische Oppenheim een expositie in de Rotterdamse Kunsthal met de beroemde fotograaf Man Ray en nog tot en met 23 november a.s. is veel werk van haar te zien in het Museum van Moderne Kunst in Arnhem. Didiërs stuk over deze fascinerende vrouw eindigde als volgt: 'In 1984 voorspelde ze een jaar later te zullen sterven, omdat ze op zesendertigjarige leeftijd een droom had gehad over een zandloper. Ze legde de droom uit als dat ze op de helft van haar leven was. Op 15 november 1985 overleed ze, vlak na het verschijnen van haar laatste boek. Ze was 72 jaar. Wie het leven in de hand heeft, zet ook de dood naar zijn hand'. De ene lezer zal zo'n mededeling schouderophalend langs zich heen laten gaan, een ander zal zich wenkbrouwfronsend afvragen 'Toeval?', een derde piekert nog een poosje door over de Shakespeariaanse bemerking dat er toch meer is tussen hemel en aarde dan Horatio van kon dromen en een -meer wetenschappelijk ingestelde - vierde kan er aanleiding in vinden tot verdere studie, feitenverzameling en diepgaand vergelijkend onderzoek. Tot die laatste categorie mag, lijkt mij, Ilja Maso worden gerekend, hoogleraar wetenschapsfilosofie, methodologie en

onderzoeksleer aan de Universiteit voor Humanistiek te Utrecht. Begin dit jaar verscheen bij Ambo zijn boek *De zin van het toeval*. Pas half september las ik het destijds aangevraagde recensie-exemplaar. Net toen ik wat zorgelijk bedacht of ik er wel de gebruikelijke korte bespreking van kon maken, liet de eindredactrice weten dat het een hele pagina mocht worden als ik iets passends had voor het novembernummer met het thema normen, waarden en zingeving. En tegelijkertijd viel de hiervoor geciteerde Groene in de bus. Toeval?

Twee houdingen

Maso heeft heel wat sterkere voorbeelden in zijn boeiende boek, dat veel verder reikt dan alleen een anekdotische weergave van 'toevallig' samenvallende gebeurtenissen. Bestaat toeval eigenlijk wel en zo ja, is het te verklaren en heeft het zin? Nu behoren zinvragen en zingeving al van oudsher tot het belangrijkste aandachtsveld van humanisten. En zijn het niet juist die zogenaamde 'toevallige' gebeurtenissen, die de zinvragen oproepen en die ons confronteren met de fundamentele onzekerheid in het menselijke bestaan? Vroeg of laat zoekt ieder mens hierin een eigen persoonlijke houding te vinden. Maso gaat in zijn inleiding uit van het 'tegelijkertijd en naast elkaar bestaan van een bovennatuurlijke en een wetenschappelijke houding tegenover gebeurtenissen die we "toeval" of "toevallig" noemen'. Natuurlijk zijn er mensen die, zo stelt hij, '.....bij één van beide houdingen houvast hebben gevonden. Als dat de wetenschappelijke houding is, zien ze de mens als onderdeel van een doeleloos universum, geregeerd door doelloze processen, waarbij in of door die situatie de mens hoogstens zingever aan een in principe zinloos bestaan kan zijn. Als dat de bovennatuurlijke houding is, zien ze de natuur, de mens, goden of God als essentiële onderdelen van een doelgericht universum waar niets zonder zin of betekenis is.' De fundamentele onderzoeksvraag onder deze studie luidt dan ook of we te maken hebben

met een in principe zinloze of met een met zin doordrenkte werkelijkheid. Met de wetenschappelijke houding als vertrekpunt werkt Maso in een heldere betoogtrant in dertien hoofdstukken systematisch toe naar de uiteindelijke beantwoording van die vraag.

Onderzoek en kritiek

Eerst worden twee gangbare wetenschappelijke standpunten tegenover toeval (namelijk dat het niet bestaat en dat het wel bestaat maar wetenschappelijk niet interessant is) uitgewerkt en bekritiseerd. Ook worden de onwetenschappelijke manieren om strijdige onderzoeksresultaten te bekritisseren aan de kaak gesteld, evenals de angst van menige wetenschapper dat de resultaten van onderzoek naar toeval zijn tot dusverre aanvaarde opvattingen (en gevestigde reputatie!) zullen aantasten. Vervolgens komen uitvoerig een aantal soorten van toeval aan de orde: serendipiteit (toevallige ontdekkingen, zoals Newton's vallende appel en Fleming's penicillineschimmel), synchroniciteit (Jungs koppeling van gelijktijdige gebeurtenissen en dromen of gedachten aan het paranormale, acausaliteit en archetypen) en serialiteit (Kammerers' herhaling of opeenhoping van gelijke of vergelijkbare dingen of gebeurtenissen in de tijd of in de ruimte'). Zo wel erg kort weergegeven lijkt het een en ander misschien nogal moeilijk en saai, maar door de vele herkenbare voorbeelden uit de wetenschapshistorie en uit het dagelijkse leven laat dit boek zich -althans voor nieuwsgierige geïnteresseerden vlot lezen. De soms niet malse, maar altijd zakelijk beargumenteerde, kritiek op een aantal vermaarde wetenschappers (o.a. Karl Popper en vooral Paul Kurtz) is mij uit het hart gegrepen. Dat geldt ook voor Maso's pleidooi voor een zich minder 'onmenselijk en amoreel' opstellend wetenschapsbedrijf, dat ophoudt 'met de empirie nog langer als het enig zaligmakende te beschouwen' en dat inziet dat 'ook andere ervaringen en kennisinhouden van grote wetenschappelijke betekenis kunnen zijn' (pag.83). Wie de laatste

vijftien jaar mijn boekbesprekingen in EGO enigszins heeft gevolgd zal zich niet verwonderen over mijn instemming met dit pleidooi. Evenmin over mijn van harte meegaan met een tweede wens van Maso, waarmee hij het zevende hoofdstuk -over de onderzoeksvraag, humanisme en het bovennatuurlijke- afsluit en die ik tot slot graag in zijn geheel citeer.

Impuls voor humanisten

'Hierbij wil ik benadrukken dat ik met deze studie ook hoop een nieuwe impuls te geven aan de discussie binnen de huidige humanistische beweging. Tot nog niet zo lang geleden leken humanisme en wetenschap een gelukkig huwelijk te hebben gesloten. Sinds echter steeds duidelijker wordt dat wetenschappelijk onderzoek in deze eeuw tot bevindingen en inzichten leidt die strijdig (lijken te) zijn met het toch voornamelijk materialistische standpunt van het hedendaagse humanisme, lijkt er van een huwelijk nauwelijks meer sprake te zijn. Ik betreur dat en ik zou graag zien dat die relatie weer wordt hersteld. Niet dat het humanisme nu maar klakkeloos alles wat de wetenschap opvoert moet overnemen, maar wel dat ze op grond daarvan, veel meer dan nu het geval is, open moet staan voor allerlei zaken die ze tot nu toe krampachtig buiten de deur heeft proberen te houden. Ik hoop dat dit boek hieraan een bijdrage zal leveren.'

Zoals gezegd hoop ook ik Maso's wensen -richting wetenschap en richting humanisme - in vervulling te zien gaan. We leven in een tijd van voortgaande ontkenning, individualisering en (wetenschappelijke en technische) specialisatie, maar ook van toenemende belangstelling voor zingeving, spiritualiteit en innerlijke beleving. Dat ook verder onderzoek naar de betekenis van 'toevallige' gebeurtenissen - in de wetenschap, op macro- en micronivo, en in het gewone dagelijks bestaan van mensen - daarbij van groot belang is heeft Maso met zijn boek duidelijk gemaakt. En dat dit met zwerfigheid niets van doen hoeft te hebben ook. Kortom, hier ligt een uiterst zinnige discussiebijdrage. Wie pakt 'm op?

Frank Spoelstra

Ilja Maso: *De zin van het toeval*. Ambo, Baarn 1997. 240blz. f39,90.

Opgejaagd

Hoe schrijft men een spannende thriller? Met een goed plot komt men een eind, maar als het daar bij blijft laat het verhaal uiteindelijk toch te wensen over. Dat overkwam mij bij het lezen van het boek **Opgejaagd** van Nancy Taylor Rosenberg.

Hoofdpersoon in het boek is Stella Cataloni, een succesvol aanklager. Zo succesvol dat het de jaloezie oproept van collega's die haar voorbij zien gaan op de maatschappelijke ladder. Als Stella wordt aangeklaagd voor

de dood van haar ouders, een gebeurtenis die al in haar kindertijd heeft plaatsgevonden, is voor de lezer al

duidelijk dat er iets stinkt, maar wat? Wie heeft het gedaan? Stella zoekt het uit en wordt opgejaagd door mensen die het slecht met haar voor hebben. Een goed verhaal, alleen jammer dat de emoties van de acterende figuren zo oppervlakkig worden neergezet. Het heeft het niveau van een doordeweekse Veronicafilm: Onderhoudend, maar plat in psychologische zin. **Nancy Taylor Rosenberg: Opgejaagd. De fontein bv., Baarn 1996. Paperback 286 blz. (JmVL)**

Alleen-zijn

In de handzame, gebonden boekjesreeks in zakformaat die Servire uitgeeft van de psychotherapeut en yogaleraar Sun van Meijel, verscheen deze zomer het dertiende deel in tien jaar. Eerder werd in deze rubriek met grote waardering geschreven over de boekjes *Contact maken* en *Angst en liefde*, van

wege hun eenvoud, helder taalgebruik, grote herkenbaarheid en praktische bruikbaarheid in het gewone dagelijkse leven. Dat geldt opnieuw voor dit deeltje over **ALLEEN-ZIJN**, wat niet hetzelfde is als eenzaam zijn of alleenstaan.

In haar inleiding zet de auteur uiteen hoe en waarom 'de ziel' een kernbegrip is in haar boek. Het gaat daarbij om het proces van in onszelf leren herkennen van de oorspronkelijke ziel en de vervormde ziel die onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn: "We kunnen niet volledig leven zolang we één van beide ontkennen." In dat herkenningsproces speelt voor iedereen van tijd tot

tijd alleen-zijn een noodzakelijke rol. Dit wordt daarna uitgewerkt in vier delen. Deel I beschrijft het afscheid nemen van denkbare beelden en verlangens die het oorspronkelijke zielencontact in de weg staan. Daarbij komt onze verhouding tot anderen aan de orde: de familie (ouders, broers en zussen), een partner, kinderen, vrienden en collega's. Het is van belang te leren bewust en liefdevol ruimte voor jezelf in te nemen, actief te blijven. Deel II gaat over het ruimte geven aan creatieve kracht van onze oorspronkelijke ziel. Hoe dat kan wordt in een reeks basisantwoorden toegelicht. In deel III wordt aangegeven dat alleen-zijn een noodzakelijke voorwaarde is om samen te kunnen zijn. En deel IV vat tot slot samen wat alleen-zijn betekent in ons dagelijkse leven.

Weer een prettig leesbaar en leerzaam boekje.

Sun van Meijel: Alleen-zijn. Servire, Utrecht 1997. Geb. 152 blz. f32,50. (FS)

Peter's Zeurkalender 1998

Onlangs was hij in het NOS-journaal in verband met de opening van een grote tentoonstelling van zijn werk in het Gemeentemuseum van Bergen op Zoom: de meest produktieve tekenaar/schrijver van Nederland, **Peter van Straaten (1935)**.

Op de vraag of hij ooit wel eens een dag zonder inspiratie had, kwam het vlotte antwoord: "Nee, echt nooit, heel vroeger wel 's, maar al jaren niet meer. De ideeën komen steeds weer, elke dag. Ik weet ook niet hoe dat komt, maar zo is 't gewoon". En nadat de camera nogal rap langs het geëxposeerde werk zwenkte, kwam een psycholoog nog even vertellen dat mannen er in Peter's prenten meestal vrij bekaaid vanaf komen.

Vrouwen worden dan afgebeeld met uitspraken waaruit blijkt dat ze mannen vaak saai, belachelijk en eigenlijk overbodig vinden. Al voegde de dame er troostend aan toe dat ze ook weer niet zonder elkaar kunnen. Tja, ook de grote schrijfster Virginia Woolf vroeg het zich al af: "Waarom zijn vrouwen zoveel boeiender voor mannen dan omgekeerd?"

Hoe dan ook, evenals in voorgaande jaren schenkt EGO opnieuw aandacht aan de verschijning van **Peter's Zeurkalender**. Deze keer niet op één pagina, maar verspreid door dit hele novembernummer. Vorig jaar meldde ik tot slot van een zeer waardeerend stukje over Van Straaten's fenomenale inlevingsvermogen in mensen in het algemeen en in vrouwen in het bijzonder, hoezeer ik elke dag van 1996 had genoten van zijn psychologische meesterschetsjes. En dat geldt voor dit jaar onverminderd. De kalender hangt bij mij naast het aanrecht en elke avond laat voor het licht uitdoen mag het kleine scheurritueel plaatsvinden en de nieuwe tekening grinnikend of schaterend worden begroet. Dus doe het ook: niet zeuren, maar (je be)scheuren!

Peter's Zeurkalender 1998. De Harmonie, Amsterdam. f.24,90. (FS)

DONDERDAG 1 JANUARI

"1998 BYNA 2000.....
NOU ZEG, HET WAS ME 'T EEUWTJE WEL."

HOMO-CONFERENTIE

5-6-7 december in het Coornherthuis

De Stichting Homosexualiteit en Krijgsmacht organiseert al jaren in samenwerking met de diensten geestelijke verzorging een conferentie waar militairen en burgerpersoneel de gelegenheid wordt geboden elkaar te ontmoeten. De wetenschap binnen Defensie geen eenling te zijn en gevoelsgenoten te ontmoeten blijkt telkens weer een belevenis. Er worden ervaringen uitgewisseld, de goede en minder goede. Collega's vertellen hoe zij thuis en op hun werk met hun homosexualiteit omgaan, hoe zij een modus vivendi hebben gevonden. De één door het sluiten van compromissen,

de ander door dat juist niet te doen. Haast ongemerkt leidt dit tot het (zo nodig) bevorderen van de eigen emancipatie en weerbaarheid. De ervaring is dat het telkens weer een verademing blijkt te zijn om met gevoelsgenoten van gedachten te kunnen wisselen over de dingen die ons bezighouden.

Deelname:

Deelname is mogelijk voor homoseksuelen mannen en vrouwen, burger of militair (BOT, BBT, nadienend), in werkelijke dienst bij het Ministerie van

Defensie. De deelname is gratis. Voor deelname aan deze conferentie kan buitengewoon verlof worden verleend op grond van:

- militairen: AMAR, artikel 85, lid 1R.
- burgerpersoneel: BARD, artikel 45 lid 1.

Aanmelding:

Schriftelijk of telefonisch voor 1 december 1997 bij het Coornherthuis, Oranje Nassaulaan 71, 3708 GC Zeist, tel.nr.: 030-6914060 of via het secretariaat van de Stichting SH&K, Postbus 1612, 3800 BP Amersfoort, tel.nr.: 033-4565299.

		1		2		3		4
5								
		6						
7								
			8					
		9						
10								
	11					12		13
14								
15						16		
				17				
	18							
19								

CRYPTOGRAM

Horizontaal

- 1 klossen schoonmaken
- 6 militair die wel heel erg te veel is
- 7 dier dat niet kan lopen
- 8 klinker en dan J
- 10 allemaal dezelfde kleren
- 11 rondom ijzeren jongens
- 15 heen en terug een jongen
- 16 een neus raden
- 18 geketende reactie
- 19 van boven rijk?

Verticaal

- 1 te dom voor geluid
- 2 nogmaals schilderen
- 3 alles verkocht
- 4 ontkennend lot
- 5 ongedaan over zich heen laten komen
- 9 de jas uitgetrokken
- 12 bogen voor het getal
- 13 0,0
- 14 je moet betalen voor dit speelgoed
- 17 hemellichaam-reclame

		1		2		3		4
5								
		6						
7								
			8					
		9						
10								
	11					12		13
14								
15						16		
				17				
	18							
19								

KRUISWOORDDRAADSEL

Horizontaal

- 1 vermogen
- 6 huidaandoening
- 7 zin
- 8 kleurling
- 10 tegen de grond werken
- 11 nattigheid
- 15 deel van een boom
- 16 hert
- 18 vernielzuchtige
- 19 hogere militair

Verticaal

- 1 vermogen
- 2 militaire rang
- 3 vogel
- 4 zoete lekkernij
- 5 Europees land
- 9 verzet
- 12 Aziatisch land
- 13 denkbeeld
- 14 jongensnaam
- 17 bloedvat

OPLOSSINGEN OP PAGINA 18

? Vragen staat vrij

Elke keer,

bij misstappen van overheidsfunctionarissen, raak ik in verwarring.

Deze keer:

de misdragingen van militairen in Angola.

Het verwacht me.
Op twee manieren.

Ineens wordt iedereen,
- zo lijkt het wel -
heel recht in de leer.
Zelf zonder vlekje of blaam,
moeten de Barberties hangen.

Niks van genuanceerdheid,
begrip voor de misschien wel heel moeilijke omstandigheden waarin geopeerd is;
mensen moeten dit maar kunnen.

Niks van mildheid,
misschien kunnen mensen een situatie wel niet aan, en kan ook een opleiding dit niet voorkomen.
Wellicht gaat altijd een gedeelte voor de bijl, maar kun je voordien niet zeggen wie precies.

Niks van vergeven of herkansen.
De verontwaardiging krijgt alle ruimte.

Ineens wordt iedereen,
- zo lijkt het wel -
heel recht in de leer.
Zelf zonder vlekje of blaam,

moeten de Barberties hangen.
Maar gaan alle Barberties dan hangen?
Al die andere overheidsfunctionarissen,
die lekten, steekpenningen aannamen,
op seksueel of ander gebied door de knieën gingen
tekort schoten in verantwoordelijkheid
in hun functie en in respect voor de andere burgers?

Misstappen zijn niet goed;
mensen blijven wel mensen.
Niks te vergeven of te herkansen?

Wat vind jij?

Steven

Raadslieden – waar en wie

Bureau	Naam	Telefoon bureau	MDTN	Telefoon privé
Oirschot	I.L. (Immy) Beijer	040-2624697	* 06 - 549 - 4697	073-6445711
Schaarsbergen	J. (Jacques) van den Blink	026-3532781/2776	* 06 - 564 - 2776	0575-530937
Den Helder	C.C. (Tineke) Dekker-Hundling	0223-656820	* 06 - 209 - 56820	0299-403525
Steenwijk	A.B. (Adri) van Deurzen	0521-348194	* 06 - 532 - 8194	0522-262273
Curaçao	M. J. (Marias) van Dorp	00-59994637136		00-59994658948
Den Helder	J. (Joop) Flokstra	0255-516282	* 06 - 219 - 5282	072-5747508
Den Helder	R. P. (Rob) Geene	0223-652405	* 06 - 209 - 52089	0223-644487
Hilversum (KMar)	J.J. (Jaap) Geuze	055-3573741		030-2343235
Assen	W.A. (Bart) Hetebrij	0592-358573	* 06 - 541 - 8573	0516-513579
Breda/Weert	C. (Carine) van Hinte	076-5273607+0495-582811		0499-571843
Doorn	A.H.T. (Ad) Hornis	0343-471210/209/208	* 06 - 202 - 764	030-2937808
Schaarsbergen	J.M. (Joost) van Langen	026-3533377	* 06 - 564 - 2776	0317-410205
Oirschot	L.L.P. (Loek) de Leeuw	040-2624697	* 06 - 549 - 4697	0418-673703
Seedorf	B.J.T. (Ben) van der Linden	004942817510, tst. 2285/2286	* 06 - 594 - 2285	00-49476173578
Ermelo	B.M. (Beernoud) Moojen	0341-477723	* 06 - 533 - 7723	035-6234907
Rheindahlen	J.G.J. (Jan) Nauts	00-492161551884		00-49-24345995
Amersfoort	K.S. (Kees) Roza	033-4606663	* 06 - 500 - 7051	020-6323785
Steenwijk	P.G. (Paul) Smits	0521-348750/348754	* 06 - 532 - 8754	0521-343384
Volkel/De Peel	G. (Gerard) Snels	0493-598872	* 06 - 509 - 8872	024-3229069
Ede	M. (Marijke) van de Stigchel-Wijngaard	0318-681258	* 06 - 678 - 1258	0318-591675
Woensdrecht	J. P. (Joke) van Straaten	0164-692977/2654	* 06 - 504 - 692 - 977	010-4362192
Seedorf	J.W.F. (Jan) Sulman	00-4942817510, tst 2285	* 06 - 594 - 2285	00-4942818445
Leeuwarden	G.J. (Gerrit) Vlietstra	058-2346826	* 06 - 519 - 6826	0511-472385
Rotterdam	M.C. (Mart) Vogels	010-4539341/281	* 06 - 213 - 341/281	0118-629844
Hoofdkrijgsmachtraadsman	J. P. (Joost) de Vries	030-6914436	faxnummer: 030-6918998	026-3519188
Plv. HKRM	J.J. (Joan) Merens	030-6914436	faxnummer: 030-6918998	026-3629745
	K. (Klazien) van Brandwijk-Wiltjer			via bureau HkRM
Coornherthuis (raadsman)	J. (Jan) den Boer	030-6914060		0321-318934
(raadsvrouw)	K. (Karen) Joachim	030-6914060		020-4904824
(raadsvrouw)	I.P. (Irma) Ouwehand-Jacobs	030-6914060 of 6920906 (Ego)		033-4557722
(raadsvrouw)	A.S.E. (Anita) Witten	030-6914060		0343-454645

MIJN ZOON ROOKT NIET,
DRINKT NIET, IS
GEEN HOMO... MAAR
HIS IS
PACIFIST !

